

บทความวิจัย

ปัญหาการที่ความพระพุทธรูปเคารพต่อพระอานนท์ หลังการบวชของพระนางมหาปชาบดีโคตมี

แม่ชีกฤษณา รักษาโณ

บทนำ

เป็นที่ทราบกันดีว่าภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นประมาณพรรษาที่ ๕ ของการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า เรียกได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญภายในคณะสงฆ์ ข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ผู้หญิงเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ปรากฏในพระวินัยปิฎกเล่ม ๗ ความย่อมีว่า ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ นิโครธาราม กรุงกบิลพัสดุ์ พระนางมหาปชาบดีโคตมี ได้เข้าไปเข้าเฝ้ากราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สตรีออกบวชในพระศาสนาถึง ๓ ครั้ง แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงอนุญาตตามที่ขอทุกครั้ง ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน กรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมี ปลงพระเกศา นุ่งห่มผ้ากาสาเยะ พร้อมด้วยนางสาวกียานีอีกจำนวนมาก เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ประทับยืนกรรแสงอยู่ที่ซุ้มประตูชั้นนอก พระอานนท์ไปพบเข้า สอบถามได้ความแล้ว จึงเข้าไปกราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระนางออกบวช แต่พระพุทธเจ้าก็ทรงตรัสยับยั้งคำขอของพระอานนท์ไว้ถึงสามครั้งเช่นเดิม ต่อมาพระอานนท์ได้กราบทูลถามว่า ถ้าสตรีออกบวชในพระธรรมวินัย จะสามารถบรรลุธรรมผลได้หรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่าสามารถบรรลุได้ พระอานนท์กราบทูลต่อว่า ถ้าสตรีสามารถบรรลุธรรมผลได้ก็ขอให้พระองค์ทรงอนุญาตให้พระนางมหาปชาบดีออกบวชตามที่นางทูลขอ จากนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตโดยทรงวางเงื่อนไขไว้ว่า ถ้าพระนางมหาปชาบดีสามารถรับครุธรรม ๘ ประการได้ก็เป็นอันบวชได้ ในท้ายที่สุดพระนางปชาบดีก็ได้ออกบวชสมความมุ่งหมายด้วยการยอมรับเงื่อนไขคือครุธรรม ๘ ประการ^๑ หลังจากอนุญาตให้สตรีออกบวชแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระอานนท์ถึงเหตุผลว่าทำไมพระองค์ถึงวางเงื่อนไขให้สตรีรับครุธรรม ๘ ประการก่อนออกบวช พระคำรัสที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์เป็นประเด็นที่มีการถกเถียงกันในหมู่นักวิชาการและถือว่าเป็นประเด็นที่ยังไม่มีข้อยุติ บทความนี้เป็นมุมมองหนึ่งที่พยายามจะหาคำตอบจากพระคำรัสของพระพุทธเจ้า หลังการบวชของพระนางมหาปชาบดีโคตมี

^๑ วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๖-๓๒๐. วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๐๓/๒๓๖-๗.

พระพุทธรูปของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้ามีพระตำราสต่อพระอนันท์หลังจากที่รับสรีระเข้ามาบวชเรียบร้อยแล้วด้วยความมีดังนี้

“อนันท์ ก็ถ้าว่ามาตุคามจะไม่ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้วไซ้ พรหมจรรย์จะพึงดำรงอยู่ได้นาน สัทธิธรรมจะพึงดำรงอยู่ถึง ๑,๐๐๐ ปี แต่เพราะมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้ว บัดนี้พรหมจรรย์จักดำรงอยู่ได้ไม่นาน สัทธิธรรมจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น อนันท์ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะไม่ตั้งอยู่ได้นานเปรียบเหมือนตระกูลหนึ่งที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อยจะถูกโจรปล้นทรัพย์ทำร้ายได้ง่าย อนันท์ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะไม่ตั้งอยู่นานเหมือนหนอนชยอกที่ลงในนาข้าวสาลีซึ่งอุดมสมบูรณ์ ก็ทำให้นาข้าวสาลีนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน อนันท์ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะไม่ตั้งอยู่ได้นานเหมือนเปลี้ยที่ลงในไร่อ้อยที่อุดมสมบูรณ์ก็ทำให้ไร่อ้อยนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน”^๒

นักวิชาการตั้งข้อสังเกต

ข้อความที่เป็นพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ได้ถูกตั้งคำถามจากนักวิชาการสมัยใหม่ว่าทำไมพระพุทธเจ้าผู้ซึ่งมีพระกรุณาต่อปวงสัตว์อย่างเสมอเหมือนกันจึงทรงมีอคติต่อสตรีได้ถึงขนาดนี้ ทำไมจึงทรงเปรียบเทียบการบวชของสตรีว่าเหมือนความเสี่ยงต่อการถูกโจรปล้นของตระกูลที่มีสตรีมากกว่าบุรุษ เหมือนหนอนชยอกที่ลงในนาข้าวสาลีและเหมือนเปลี้ยที่ลงในไร่อ้อย บางท่านตั้งข้อสงสัยว่าข้อความเหล่านี้ น่าจะถูกสอดแทรกเข้ามาภายหลัง ดังทัศนะของพระมโน เมตตานันโท ที่ว่า “เป็นคำพูดของพระเถระในยุคหลังพุทธกาล เพื่อให้คณะสงฆ์เกิดความร่วมมือในการทำลายภิกษุณีสงฆ์ให้หมดไปจากพระพุทธศาสนา”^๓ และทัศนะของ ธัมมมัทธนาภิกษุณี ที่ว่า “คำพูดดังกล่าวเกิดขึ้นด้วยความอคติที่มีต่อเพศหญิง ทั้งยังไม่สอดคล้องกับหลักการของพุทธศาสนา ไม่น่าจะเป็นพระพุทธรูปที่แท้จริง”^๔

พระมโน เมตตานันโท ได้แสดงความคิดเห็นว่า เนื้อความในตอนที่ว่าพรหมจรรย์และพระสัทธิธรรมจะมีอายุเพียง ๕๐๐ ปี นอกจากจะไม่เข้ากับหลักฐานในพระไตรปิฎกส่วนอื่นแล้ว ยังแสดงอิทธิพลของพวกเครื่องศาสนาบางกลุ่มที่เคร่งครัด และมีความเชื่อในเรื่องการสิ้นโลกว่าจะมาถึงอีกไม่นาน มากกว่าจะเป็นพระพุทธรูปจริง และเป็นแนวคิดที่เข้ามาหลังพุทธปรินิพพานไปแล้ว

และว่า ในพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสก่อนที่จะทรงประทานการบวชให้พระนางปชาบดีนั้น เหตุผลของพระพุทธรูปเรื่องครุธรรม ๘ กับพระอนันท์ พร้อมกับการพยากรณ์อายุพรหมจรรย์หรือพระสัทธิธรรมจะอยู่ไม่นานนี้น่าจะเกิดจากความพยายาม ๒ ครั้งในการพยายามควบคุมภิกษุณีสงฆ์ หลังพุทธปรินิพพานใหม่ๆ หลังจากการบัญญัติครุธรรมเสร็จแล้ว โดยภิกษุส่วนหนึ่งอาจเห็นว่าเป็นเรื่องที่ไม่ชอบธรรมที่จะกระทำดังกล่าวกับภิกษุณี คณะผู้ก่อการจึงต้องล้าทับอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้เกิดผลในทางปฏิบัติ โดยการให้คำอธิบายในลักษณะที่เป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้นในปริยายต่างๆ โดยอาศัยฐานจากความรู้สึกในเรื่องการสิ้นภิกษุณีที่กำลังจะมาถึงพร้อมกับการสิ้นโลกในยุคนั้น เพื่อสร้างความยอมรับในหมู่ภิกษุทั้งหลาย พระมโน

^๒ วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๐๓/๒๓๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๙-๓๒๐.

^๓ เมตตานันโทภิกษุ, เหตุเกิด พ.ศ. ๑ เล่ม ๒ วิเคราะห์กรณีปฐมสังคายนาและภิกษุณีสงฆ์, หน้า ๒๒๘.

^๔ ธัมมมัทธนา, ภิกษุณีบวชไม่ได้ว่าทรมานที่กำลังจะเป็นโมฆะ (กรุงเทพมหานคร: หจก.เอมีเทรตติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๕๙-๖๑.

เมตตานนโท ไม่ยอมรับพุทธพจน์ที่พาดพิงถึงสตรีว่าเป็นสาเหตุให้สังฆกรรมเสื่อมต้งนี้ว่า พุทธพยากรณ์ถึงความเสื่อมไปของพระสังฆกรรมนี้ไม่ตรงกับพระธรรมส่วนอื่น ไม่ว่าจะเป็นอรรถหรือพยัญชนะ... แม้ว่าจะถูกยกขึ้นสู่พุทธวจนะ แต่ย่อมมิใช่พุทธวจนะอย่างแน่นอน

ทั้งหมดนี้เป็นข้อความที่มีผู้สงสัยและตั้งข้อสังเกตในความเป็นพุทธพจน์ของคำพยากรณ์ และเพื่อหาสาเหตุของที่มาของพระพุทธานุญาตนี้ ควรพิจารณาเหตุผลในแง่มุมต่างๆหลายประการ เพราะชาวพุทธเถรวาทถือกันว่าข้อความที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นพระพุทธานุญาตนี้ ถึงแม้ว่าจะเป็นสาวกกล่าวไว้มีปรากฏในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าก็ทรงเป็นผู้รับรอง เห็นสิ่งอื่นใดเถรวาทเชื่อในการสังคายนาครั้งแรกของพระเถระอรหันต์ ๕๐๐ รูปซึ่งมีพระมหากัสสปะเป็นประธาน พระอานนท์ และพระอุบาลี เป็นผู้ร่วมงาน และเหตุการณ์เกี่ยวกับการรับภิกษุณีรูปแรกนั้นพระอานนท์จะเป็นผู้มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ พระอานนท์ท่านมีความทรงจำในด้านพระสูตรเป็นเลิศ พุทธศาสนิกทั้งหลายต่างทราบกันว่าในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ นั้นพระอานนท์เป็นผู้รับผิดชอบในส่วนของพระสูตร คำถามมีอยู่ว่า “เมื่อสตรีเข้ามาบวชสังฆกรรมจะเสื่อมเหลือ ๕๐๐ ปีจริงหรือ”

การตีความพระพุทธานุญาตเกี่ยวกับภาษาบาลี

การอธิบายพระพุทธานุญาตก่อนการบวชของพระนางปชาบดี ประเด็นที่ไม่ควรมองข้ามที่จะต้องตีความก็คือเรื่องของภาษา เพราะการบันทึกพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี และข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นภาษาบาลี ข้อความว่า

สเจ ปนนานนท นาลภิสส มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิตะ ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ
ปพฺพชฺช จิรฺภูจิตฺกํ อานนท พฺรหมจฺริยํ อภวิสส วสฺสสทฺสสํ สทฺธมฺโม ติจฺจุเจยฺย. ยโต จ โข
อานนท มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิตะ ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชิตฺตานิ อานนท
พฺรหมจฺริยํ จิรฺภูจิตฺกํ ภวิสสตี, ปญฺเจวทานิ อานนท วสฺสสทานิ สทฺธมฺโม จสฺสตี.^๕

ถอดความเป็นภาษาไทยว่า “อานนท์ ถ้าว่ามาตุคามจักไม่ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้วไซ้ พรมจรรย์จักดำรงอยู่ได้นานแล้ว สังฆกรรมจะพึงตั้งอยู่ถึง ๑,๐๐๐ ปี แต่เพราะมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้ว บัดนี้พรมจรรย์จักดำรงอยู่ได้ไม่นาน สังฆกรรมจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น”

ข้อความส่วนนี้เป็นข้อความที่ตรัสหลังจากได้ประทานครุธรรม ๘ ประการให้แก่พระนางปชาบดี นั่นก็หมายความว่ามิภิกษุณีเกิดขึ้นแล้ว ในเมื่อพระองค์ทราบว่าสังฆกรรมจะเสื่อมทำไมพระองค์จึงทรงอนุญาตให้สตรีบวชเล่า? ข้อความเหล่านี้มีความหมายแฝงบ่งบอกถึงอะไร? จากข้อความในภาษาบาลี ถ้าแปลจับใจความ จะได้ใจความว่า “ถ้าว่า พระสังฆกรรมจะพึงตั้งอยู่ได้ ๑,๐๐๐ ปีไซ้ เพราะเหตุที่สตรีมาบวชจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น” ผู้เขียนมองว่า สารสำคัญของพระพุทธานุญาตนี้ อยู่ที่สัดส่วนของตัวเลข คือถ้าสมมติว่าพระสังฆกรรมจะพึงตั้งอยู่ ๑,๐๐๐ ปี ถ้ามีสตรีมาบวชจะลดเหลือครึ่ง เป็นการเล่าให้พระอานนท์ฟังเท่านั้น ถ้าพิจารณา ๓ ประโยคแรกคือ “สเจ ปนนานนท นาลภิสส มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิตะ ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺช จิรฺภูจิตฺกํ อานนท พฺรหมจฺริยํ อภวิสส วสฺสสทฺสสํ สทฺธมฺโม ติจฺจุเจยฺย.” คำว่า สเจ แปลว่า ถ้าว่า เป็นคำแสดงเงื่อนไข มักใช้ในประโยคสมมติ

^๕ วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๐๓/๒๓๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๔-๓๒๐.

คำว่า อถิสฺส และ อภิสฺส เป็นกิริยาหมวดกาลาติปัตติ บอก “อนาคตของอดีต” (หมายถึงเรื่องบางเรื่องเป็นอดีตแล้ว เช่นหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ท่านตายแล้ว แต่เราเอาเรื่องนั้นมาสมมติใหม่ให้เป็นอย่างอื่น เช่นสมมติว่าท่านยังไม่ตาย แล้วเราก็เอาเรื่องที่สมมติขึ้นนั้นมาเขียนเป็นข้อความเพื่อบอกอะไรบางอย่างแก่ผู้อ่านเช่น “ถ้าท่านอาจารย์คึกฤทธิ์ยังมีชีวิตอยู่ ผมว่าท่านไม่ยอมหรือที่เห็นพระสมณีนีมาเดินขบวนขอบัญญัติให้พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติเช่นนั้น” ข้อความสมมติเช่นนี้ตามไวยากรณ์ภาษาบาลีท่านจะใช้กาลหมวดกาลาติปัตติ—*บรรณาธิการ*) ถ้าใช้วิภัติหมวดนี้ข้อความจะหมายถึง “เรื่องที่กำลังกล่าวอยู่นี้เป็นเรื่องสมมติ ความจริงที่เกิดขึ้นแล้วนั้นเป็นอย่าง” กิริยา ๒ ตัวนี้มาสับสนุนคำว่า ติฏฺฐเสยฺย ที่เป็นวิภัติหมวดสัทตมิ ใช้ในความไม่แน่นอน ดังนั้นคำว่าสัทธรรมจักตั้งได้ ๑,๐๐๐ ปีจึงเป็นเพียงตัวเลขที่พระองค์สมมติขึ้น ครั้งหนึ่งคือ ๕๐๐ ปี พระองค์จะสมมติใช้ตัวเลข ๑๐,๐๐๐ ปีก็ได้ ครั้งหนึ่งคือ ๕,๐๐๐ ปี หรือพระองค์ใช้ตัวเลข ๑๐๐ ปีขึ้นเปรียบเทียบก็ได้ ครั้งหนึ่งคือ ๕๐ ปี พุดง่าย ๆ นั้นก็คือสมมติว่าพระสัทธรรมตั้งอยู่ได้ ๑,๐๐๐ ปี ถ้าสตรีเข้ามาบวชจะเหลือ ๕๐๐ ปี สมมติให้เห็นความชัดเจน ดังนั้นอายุของพระสัทธรรมที่ตรัสไว้ในคราวสตรียกบวชจึงไม่ใช่ตัวเลขที่แน่นอน เป็นตัวเลขสมมติ ถ้าเป็นตัวเลขที่แน่นอนพระองค์จะใช้วิภัติที่จะแสดงถึงความแน่นอนคือหมวด ภวิสฺสติ หรือ วิภัติหมวดวัดตมานา แต่พระองค์ใช้วิภัติหมวดกาลาติปัตติและหมวดสัทตมิ แสดงให้เห็นว่าเป็นตัวเลขที่พระองค์ตั้งขึ้น ประโยคต่อมาคือ “โยโต จ โช อานนฺท มาตุคามํ ตถาคตปฺปเวทิตะ ธมฺมวินยํ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตํ, นทานิ อานนฺท พฺรหฺมจฺริยํ จิรฺภูจิจิกํ ภวิสฺสติ, ปญฺเจวทานิ อานนฺท วสฺสสตานิ สทฺธมฺโม จสฺสติ.” แปลเป็นภาษาไทยว่า “แต่เพราะมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้ว บัดนี้พรหมจรรย์จักดำรงอยู่ได้ไม่นาน สัทธรรมจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น”

กิริยาคุมพากย์ของ ๒ ประโยคนี้คือ ภวิสฺสติ และจสฺสติ เป็นวิภัติหมวดภวิสฺสติแสดงถึงความจริงจักเป็นเช่นนั้นแน่นอน คือสตรีบวชสัทธรรมจักเสื่อมแน่นอน แต่ไม่ใช่ ๕๐๐ ปี ตัวเลข ๕๐๐ ปีนั้น เป็นตัวเลขที่สืบเนื่องมาจาก การสมมติพระสัทธรรม ๑,๐๐๐ ปี ดังที่กล่าวแล้วว่าถ้าสมมติสัทธรรม ๑๐,๐๐๐ ปี ตัวเลขในประโยคนี้ต้องเป็น ๕,๐๐๐ ปี แต่เป็นเพราะว่าพระองค์ใช้ตัวเลข ๑,๐๐๐ ปีเป็นการเปรียบเทียบ ดังนั้นตัวเลขครั้งหนึ่งก็คือ ๕๐๐ ปี

จากหลักฐานที่เป็นภาษาบาลี ทำให้ทราบว่าสตรีเข้ามาบวชนั้นทำให้พระสัทธรรมเสื่อมได้ง่าย และประการสำคัญคือพระองค์ไม่ได้ตรัสบอกว่าสัทธรรมจะเสื่อมเท่านั้นปี เท่านั้นปีไม่ได้ตรัสบอกระยะเวลา ผู้เขียนตีความว่าสัทธรรมจะตั้งอยู่ได้นานเท่าไรก็ได้ แต่ถ้ามีสตรีเข้ามาบวชจะเหลือเพียงครั้งต่อครั้ง ส่วนในอรรถกถาได้ตีความเกี่ยวกับการตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรมว่า ถ้าให้สตรีบวช โดยไม่ได้บัญญัติครุธรรมไว้ก่อน เวลาผ่านไป ๕๐๐ ปี ก็จะไม่มีการหันทผู้บรรลุปฏิสัมภิตา แต่เมื่อบัญญัติครุธรรมไว้ก่อน สตรีจะบวช ในระยะเวลา ๑,๐๐๐ ปีก็ยังมีพระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิตาอยู่ ผ่านไปอีก ๑,๐๐๐ ปี ก็ยังมีพระอรหันต์สุกขวิปัสสโก อยู่ ผ่านไปอีก ๑,๐๐๐ ปี ก็ยังมีพระอนาคามีอยู่ ผ่านไปอีก ๑,๐๐๐ ปี ก็ยังมีพระสกทาคามีอยู่ ผ่านไปอีก ๑,๐๐๐ ปี ก็ยังมีพระโสดาบันอยู่ ปฏิเวธสัทธรรมจะดำรงอยู่ได้ ๕,๐๐๐ ปี แม้บริยัติสัทธรรมก็ดำรงอยู่ได้ ๕,๐๐๐ ปี เพราะบริยัติกับปฏิเวธต่างเกื้อกูลกัน^๖ อรรถกถาได้ตีความอายุของพระสัทธรรม ๕,๐๐๐ ปี แต่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกไม่ได้บอกระยะเวลาว่ากี่พันปี ดังนั้น

^๖ วิ.ม.อ. ๓/๔๐๓/๔๐๖-๔๐๗.

การตีความของอรรถกถาจึงเป็นการสนับสนุนตัวเลขที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในเรื่องสังฆกรรม ๑,๐๐๐ ปี นั้นเป็นตัวเลขที่พระองค์สมมติขึ้นเพื่อให้คู่สนทนาเห็นเป็นรูปธรรม

การที่สตรีมาบวชเป็นภิกษุณี สังฆกรรมจะตั้งอยู่เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสอยู่บนเงื่อนไข ในกรณีที่ไม่ได้บัญญัติครุธรรมไว้ก่อนรับสตรีเข้ามาบวช แต่ถ้าบัญญัติครุธรรมไว้ก่อนแล้ว เงื่อนไข ๕๐๐ ปีนั้น ก็เป็นอันใช้ไม่ได้ ยกตัวอย่างเช่น นาย ก. กล่าวว่า ถ้าน้ำเจ้าพระยาขึ้นสูงถึง ๒ เมตร กรุงเทพฯ ทั้งหมดจะถูกน้ำท่วม ประโยคนี้จะเป็นความจริงในกรณีที่ไม่ได้สร้างเขื่อนกันริมฝั่งแม่เจ้าพระยาไว้ ถ้ามีการสร้างเขื่อนกันน้ำไว้เสร็จเรียบร้อยแล้ว ประโยคเงื่อนไขดังกล่าวจะใช้ไม่ได้ เพราะผู้พูด พูดอยู่บนเงื่อนไข ที่ไม่มีเขื่อนกันน้ำ เช่นเดียวกับประโยคที่ว่า เมื่อสตรีมาบวชเป็นภิกษุณีสังฆกรรมจักตั้งอยู่เพียง ๕๐๐ ปี ประโยคนี้จะเป็นจริงได้ในกรณีที่ไม่ได้บัญญัติครุธรรม แต่เมื่อบัญญัติครุธรรมไว้แล้ว ประโยคเงื่อนไขนั้นจะ นำมาใช้ไม่ได้เลย

ข้อความในพุทธพจน์ ประเด็นหลักคือการตั้งอยู่ได้ไม่นานแห่งสังฆกรรม และเพื่อให้เห็นความชัดเจน พระพุทธเจ้าจึงทรงอุปมาการออกบวชของสตรีในพระธรรมวินัยไว้ ๓ ประเด็น คือ ๑. เหมือนตระกูลที่มี สตรีมาก มีบุรุษน้อย โจรสามารถจะปล้นทรัพย์ได้ง่าย ๒. สตรีเหมือนหนอนชยอก ที่ลงในนาข้าวสาลีซึ่ง สมบูรณ์ทำให้นาเสียหาย และ ๓. สตรีเหมือนเพลิงที่ลงในไร่ข้าวที่อุดมสมบูรณ์ทำให้ไร่ข้าวเสียหาย พระบรมโสดาปัตติสนิคมในพระคัมภีร์อุปมาของพระพุทธเจ้าที่เปรียบสตรีเป็นหนอนชยอกหรือเพลิง เป็นคำพูดที่ รุนแรงมากเท่ากับเป็นการปฏิเสธความเป็นมนุษย์ของประชากรครึ่งหนึ่งของโลกที่เดียวทำให้น่าสงสัยได้ว่า นี่หรือคือคำพูดของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตาที่ทรงมีให้เสมอเหมือนกันในหมู่มสัตว์ โลกทั้งหลาย และคงไม่มีมนุษย์คนใดในโลก ไม่ว่าหญิงหรือชาย ในยุคใด ที่จะยอมถูกนำไปเปรียบกับสัตว์ ขันต่ำเหล่านั้นเป็นแน่ ใครก็ตามที่พูดประโยคนี้ ผู้นั้นคือผู้ที่มีทัศนคติที่ไม่ดีต่อสตรีทั้งหลายอย่างรุนแรง และคำพูดนี้ยังขัดต่อหลักธรรมทั้งหลายในพระพุทธศาสนา จึงไม่น่าเชื่อว่านี่คือพุทธคำจริง

ผู้เขียนมีความเห็นว่า อุปมาทั้งหมดนี้มุ่งถึงเฉพาะสตรีที่เข้ามาบวชในพระธรรมวินัยเท่านั้น ประเด็นที่ชวนตั้งคำถามมีอยู่ ๓ ประเด็น

(๑) คำอุปมาเปรียบเทียบนี้ เหมือนไม่ให้เกียรติสตรี ทำไมพระองค์จึงทรงเปรียบเทียบเช่นนี้ ดูจะเป็นอคติหรือไม่?

(๒) พระองค์มีพระประสงค์อะไรอยู่เบื้องหลังการตรัสถึงสตรีที่ออกบวชเป็นเหตุให้พรหมจรรย์และพระ สังฆกรรมเสื่อมสูญเร็ว?

(๓) ในเมื่อพระองค์ทราบที่สังฆกรรมจะเสื่อมสูญเพราะมีสตรีเข้ามาบวช เพราะเหตุไรพระองค์จึงทรง อนุญาตให้สตรีบวช?

ประเด็นโลกียะและโลกุตระ

พระคำรัสเกี่ยวกับความเสื่อมแห่งพระสังฆกรรมและคำอุปมานี้ผู้เขียนได้ตั้งประเด็นไว้ตามข้อเพื่อง่ายใน การอภิปราย ผู้เขียนจะใช้หลักการแบ่งประเภทของโลกออกเป็น ๒ ประเภท คือ โลกของโลภียะและโลก ของโลกุตระเข้าไปตอบคำถามที่ตั้งไว้ ความชัดเจนจึงจะปรากฏขึ้น

โลกของโลภียะ

คำว่าโลภียะนั้นหมายถึง เรื่องของชาวโลก สิ่งที่เกี่ยวข้องกับโลกที่เป็นโลภียะคือ ร่างกายและจิต ร่างกาย และจิตใจที่จะต้องดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมที่ยังต้องเกี่ยวข้องกับ ความรัก ความโกรธ ความลุ่มหลง ที่รับ

ผ่านทาง ตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เมื่อตั้งเอาสาระจากประเด็นโลกียะนี้มาสร้างเป็นภาพของสตรี จะได้มุมมองใน ๒ ประเด็นคือ เชิงกายภาพ เชิงจิตตภาพ

๑. เชิงกายภาพ

ประเด็นในเชิงกายภาพนั้น มุ่งหมายถึงรูปร่างหน้าตาตลอดจนถึงเพศ ความจริงมีอยู่ว่าเพศสตรีหรือบุรุษนั้นมีสิ่งที่ปรุงแต่งให้เป็นร่างกาย แต่ละเพศมี ๒๗ อย่าง เท่ากัน ในร่างกายของสตรีก็มีภาวะความเป็นหญิง ส่วนร่างกายของบุรุษก็มีภาวะแห่งความเป็นชาย มีสิ่งที่ป็นสัญลักษณ์ให้รู้ว่าเป็นเพศอะไรนั้น ๔ อย่างคือ ๑. ลึงค คือ รูปร่างสัณฐาน มี แขน ขา ตา เพศ เป็นต้น ๒. นิमितต คือ เครื่องหมาย เช่น หนวด เครา เป็นต้น ๓. กุตต คือ นิสัย เช่น การเล่น การกระทำต่างๆ ๔. อาภักป คือ กิริยาอาการ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การกิน การพูด เป็นต้น^๗

สตรีมีโครงสร้างทางกายภาพที่อ่อนแอด้านกำลัง รูปร่างบอบบาง แขนขาเรียว มีสัญลักษณ์ทางเพศที่แสดงว่าเป็นสตรี ลักษณะเช่นนี้คือนิมิตของสตรีเพศ หน้าตาเกลี้ยงเกลาสะอาด ไม่มีหนวดเครารูปร่างลักษณะเช่นนี้คือนิมิตะ นิสัยของสตรีส่วนมากจะตกใจง่าย และจะกลัวในสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความมืด เสียงฟ้าร้อง สัตว์ร้ายต่างๆหรือแม้แต่สัตว์ที่น่าเกลียดน่ากลัวตัวน้อยนิด ประการสำคัญที่สุดเมื่อถูกตำด้วยถ้อยคำต่างๆจะไม่ทนต่อคำคำนั้น หรือถูกทำร้ายร่างกายด้วยวัตถุต่างๆมีไม้หรือมีดเป็นต้นก็จะกลัวไม่สามารถป้องกันตนเองได้เพราะใจไม่เข้มแข็งพอ ลักษณะเช่นนี้คือกุตตะ กิริยาอาการ การเดิน หรือการนั่งหรือการพูด ของสตรีมีลักษณะที่ทำให้เพศตรงกันข้ามเกิดความรักได้ง่ายลักษณะเช่นนี้คืออาภักป

ดังนั้นเมื่อสตรีเข้ามาบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา อาจถูกรังแกจากบุรุษที่ไม่ศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้ง่าย เพราะสังคมสงฆ์ในสมัยแรกๆภิกษุยังไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่งเมื่อบวชแล้วต้องแสวงหาที่สงบ สถิต วิเวก ตามป่าตามเขา ซึ่งเปลี่ยวและอันตรายสำหรับสตรี หรืออาจจะถูกกลั่นแกล้งจากนักบวชต่างลัทธิ เพราะปรากฏว่าพระพุทธเจ้ายังถูกพวกเจ้าลัทธิต่างๆคอยกลั่นแกล้งเป็นประจำ เจ้าลัทธิที่เป็นคู่แข่งที่มีประชาชนนับถือมากมี ๖ คน^๘ การกลั่นแกล้งที่ร้ายแรงที่สุดคือการปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า^๙ ดังนั้นคำอุปมาของพระพุทธเจ้าที่ทรงเปรียบถึงตระกูลที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อยจะถูกโจรปล้นง่าย ผู้เขียนมองว่าพระองค์คงจะมุ่งไปในเรื่องการป้องกันตนเองจากบุคคลที่จะมาทำร้าย เพราะกำลังของสตรีนี้ถึงจะแข็งแรงอย่างไรก็ไม่สามารถสู้กำลังบุรุษได้ นอกจากสตรีคนนั้นจะฝึกด้านการกีฬาเป็นเวลานานจึงสามารถสู้กำลังบุรุษได้ สตรีเช่นนั้นมีจำนวนน้อยมาก เมื่อพระองค์ทรงอนุญาตให้สตรีบวชแล้วปรากฏว่ามีภิกษุณีอรหันต์ชื่ออุบลวรรณาถูกข่มขืน ถึงเป็นพระอรหันต์ก็สู้แรงบุรุษไม่ได้ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงภิกษุณีธรรมดา ภิกษุณีโดยสาวเรือกคนเดียวข้ามฝากถูกข่มขืน ภิกษุณีเดินล้าหลังคนเดียวถูกข่มขืน^{๑๐} สังคมสงฆ์เป็นสังคมที่เรียบง่าย โดยเฉพาะในระยะเริ่มตั้งสังคมสงฆ์ใหม่ๆ พระสงฆ์อาศัยอยู่ตามโคนต้นไม้ตามป่า และจาริกไปตามชนบทต่างๆเพื่อประกาศธรรม การเดินทางจาริกแสดงธรรมต้องอาศัยความอดทนทุกอย่าง ค่าไหนอนอนนั้น อันตรายมีรอบด้าน ที่เกิดจากมนุษย์บ้างเกิดจากสัตว์ร้ายบ้าง จากการที่สังคมสงฆ์

^๗ พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, *ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๓*, หน้า ๔๒-๔๓.

^๘ พุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๖๘.เจ้าลัทธิทั้ง ๖ คือ ปุณณกัสสปะ มัคชลิโคสสาละ อชิตเกสสัมพล ปุทฺธกัจจายนะ นิครนถ์นาฏบุตร วัณณชยเวสฐสูบุตร.

^๙ พุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/ ๑๓๑.

^{๑๐} วิ.ภิกขุณี.(บาลี) ๓/๖๔๐/๒๖, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๔๐/๓๘.

อยู่ไม่เป็นที่ เทียวจาริกประกาศธรรมไปในที่ต่างๆ ถ้ามีสตรีเข้ามาบวชด้วย พระสงฆ์จะต้องดูแลความปลอดภัยให้ภิกษุณี ถือว่าไม่สะดวกในเผยแผ่พระสัทธรรม ปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นเพราะสรีระร่างกายของสตรีเอง ภิกษุณีบวชแล้วต้องอยู่ในความคุ้มครองของภิกษุ จะอยู่ตามลำพังหรือไปไหนคนเดียวไม่ปลอดภัย ถึงแม้ว่าเป็นนักบวชโกณณโกนคิ้ว นุ่งห่มผ้าบังสุกุลย่อมด้วยน้ำผาสุก สิ่งเหล่านี้ไม่ได้ช่วยให้ปลอดภัยจากบุรุษที่ประสงค์ร้าย ในประเทศอินเดียปัจจุบันนี้ก็ยังไม่ปลอดภัยสำหรับสตรีเพราะปรากฏว่าสตรีชาวต่างประเทศเข้าไปท่องเที่ยวคนเดียว เดินเที่ยวในยามค่ำคืนถูกชายชาวอินเดียจับไปข่มขืน แต่ถ้าเป็นสตรีชาวอินเดีย พวกเธอจะไม่เดินทางคนเดียว จะมีผู้ชายไปเป็นเพื่อนในการเดินทางทุกคน

การที่สตรีอยู่เป็นจำนวนมากไม่มีบุรุษคอยคุ้มครองเป็นความจริง แม้ว่าปัจจุบันนี้มูลนิธิธิดาบันแม่ชีไทยมีสาขาต่างจังหวัด ทั้งหมด ๒๕ สาขาตั้งอยู่เอกเทศไม่ได้อยู่ในความปกครองของวัด มีเฉพาะสตรีที่เป็นแม่ชีอยู่อาศัยตามลำพัง แม่ชีทั้งหลายก็ยังกลัวโจรหรือบุรุษผู้ไม่หวังดีจะมาทำร้าย ถ้าเป็นแม่ชีสาว ๆ จะไม่อยู่อาศัยในสำนักคนเดียว แต่ถ้าเป็นแม่ชีสูงอายุบางท่านก็มีความกล้าที่จะอยู่ในสำนักคนเดียว ในกรณีของมูลนิธิธิดาบันแม่ชีไทยยังไม่เคยมีเหตุร้ายอะไรเกิดขึ้น แต่มีบันทึกของแม่ชีพิมพ์า วงศาอุทุม ที่อาศัยอยู่วัดป่าซึ่งเป็นวัดร้าง ไม่มีภิกษุสามเณรอาศัยอยู่ มีแม่ชีอยู่ ๓ รูป วันหนึ่งมีคนมาบอกว่าคนร้ายฆ่าข่มขืนมาอาศัยอยู่ป่าข้างวัด แม่ชีเกิดความกลัวเข้ากุฏิแต่หัวค่ำ พอตกดึก โจรฆ่าข่มขืนเดินมาข้างกุฏิ แม่ชีอีกรูปหนึ่ง เพื่อที่จะขออาศัยนอนแครงเข้า แม่ชีรูปนั้นกลัวมากจึงรีบหนีเข้าไปในหมู่บ้าน แม่ชีพิมพ์า จึงตั้งสัจจะอธิษฐานขอให้ภิกษุหรือสามเณร เดินทางมาจำพรรษาอยู่ในวัดร้างแห่งนี้^{๑๑}

อีกกรณีหนึ่ง แม่ชีรัชดา อมาตยกุล และแม่ชีวิเชียร อ่ำปัน เดินทางครั้งขึ้นภูเกร็ดหมอก ภาคเหนือ แม่ชีทั้งสองกางกลดอยู่บนยอดภู พอตกกลางคืนขบวนการค้ายาเสพติดขนยาเสพติดผ่านมาทางที่แม่ชีกางกลดเจริญภาวนาอยู่ และทั้งหมดที่ขนยาเสพติดนั้นเป็นลูกน้องของขุนล่า และเขาเหล่านั้นได้พกเอาแรงอยู่บริเวณเดียวกันกับแม่ชีพักกางกลด ลูกน้องขุนล่าร้องเรียกให้คนอยู่ในกลดออกมาคุย แม่ชีรัชดาได้ยินเสียงเรียกแต่ไม่ขานรับหรือออกจากกลดมาคุยด้วย ความกลัวทำให้นั่งกรรมฐานกำหนดสติอยู่ในกลดไม่อยากจะนึกถึงว่าอีกไม่กี่นาทีต่อไปนี่อะไรจะเกิดขึ้น ในที่สุดแม่ชีวิเชียรซึ่งมีท่าทางคล้ายผู้ขายอยู่แล้ว จึงออกจากกลดโดยใช้ผ้าสีน้ำตาลพันศีรษะให้เหมือนภิกษุ ให้กลดกลืนกับชุดสีน้ำตาล และทำเสียงใหญ่เหมือนผู้ชาย ถามคำ ตอบคำ ไม่พูดประโยคยาว ประกอบกับเวลานั้นเป็นเวลากลางคืน และ กลดที่แม่ชีใช้นั่งกรรมฐานเป็นสีน้ำตาล แม่ชีทั้ง ๒ ท่าน นุ่งห่มผ้าสีน้ำตาลคล้ายภิกษุ ลูกน้องขุนล่าเข้าใจว่าเป็นภิกษุ จึงกลับไปบอกเพื่อนว่าเป็นตุ้เจ้า(ภิกษุ) ในคืนนั้นแม่ชีทั้งสองนั่งกรรมฐานตลอดคืน ถ้าพวกขบวนการค้ายาเสพติดรู้ว่าเป็นสตรีอะไรจะเกิดขึ้น และขบวนการขนยาเสพติดก็จากไปด้วยความเข้าใจผิดคิดว่าเป็นภิกษุ แม่ชีทั้งสองรีบกลับลงจากภูเกร็ดหมอก ด้วยความระทึกใจ และแม่ชีทั้ง ๒ รูป ได้มาเล่าให้ทหารที่อยู่ในบริเวณนั้นฟังถึงเรื่องได้พบกับขบวนการค้ายาเสพติด ทหารได้เล่าให้แม่ชีฟังว่า เมื่อหลายเดือนที่แล้วพวกลูกน้องขุนล่าได้ฆ่าข่มขืนผู้หญิงชาวบ้าน

สตรีเหล่านั้นถึงแม้ว่าจะบวชแล้ว ก็ยังไม่มั่นใจในเพศนักบวชว่าจะคุ้มครองตัวเองให้รอดปลอดภัยจากบุรุษที่ประสงค์ร้ายได้หรือไม่ เพราะโครงสร้างร่างกายไม่สามารถจะคุ้มครองป้องกันตนเองได้ นอกจากนี้

^{๑๑} ครอบครวัโกยสมบุรณ์, รัตนนารี (กรุงเทพมหานคร: บริษัทชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

พระองค์ได้อุปมาเปรียบเทียบสตรีในทำนองเดียวกันนี้ โดยเปรียบเทียบกับการเจริญเมตตาเจโตวิมุติ พุทธพจน์บทนี้เป็นการย้ำให้เห็นความชัดเจนทางด้านพลังของสตรี ข้อความในพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีสตรีมาก มีบุรุษน้อย ตระกูลเหล่านั้นย่อมถูกพวกโจรผู้ใช้หม้อเป็นเครื่องมือปล้นได้ง่ายฉันใด เมตตาเจโตวิมุติที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไม่เจริญแล้ว ไม่ทำให้มากแล้ว ภิกษุรูปนั้นย่อมถูกพวกอมนุษย์ก่อกวนได้ง่ายฉันนั้น ตระกูลเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีสตรีน้อย มีบุรุษมาก ตระกูลเหล่านั้นย่อมถูกพวกโจรผู้ใช้หม้อเป็นเครื่องมือปล้นได้ยาก ฉันใด เมตตาเจโตวิมุติที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ภิกษุรูปนั้นย่อมถูกอมนุษย์ก่อกวนได้ยากฉันนั้น^{๑๒}

การที่พระพุทธเจ้าทรงอุปมาการออกบวชของสตรีเหมือนตระกูลที่มีสตรีมากมีบุรุษน้อยถูกโจรปล้นได้ง่าย ผู้เขียนมองว่า เพราะโครงสร้างทางร่างกายในความเป็นสตรีไม่ปลอดภัย ถูกรังแกได้ง่าย ตามที่ได้กล่าวแล้วถึงสังคมสงฆ์ที่อยู่ตามป่า ตามโคนต้นไม้ ตามถ้ำ เดินทางค้ำแรมประกาศธรรม

พระพุทธเจ้าทรงเปรียบสตรีที่บวชเหมือนหนอนชยอก ที่ลงนาข้าวที่อุดมสมบูรณ์ทำให้ข้าวกล้าเสียหาย หรือเหมือนเปลี้ยลงในไร่ฮ้อย ทำให้ไร่ฮ้อยเสียหาย ก่อนอื่นต้องทราบธรรมชาติของหนอนชยอกและเปลี้ยก่อน เมื่อหนอนชยอกยังตัวเล็กมีสีครีม หัวสีเหลืองอ่อน เมื่อโตหนอนจะมีสีเขียวอาศัยอยู่ในปลอกที่ทำด้วยใบข้าว มีการระบาดเป็นครั้งคราว ส่วนมากจะเกิดในฤดูข้าวแตกกอ ถึงระยะออกรวง แต่จะเสียหายรุนแรงในระยะหลังปักดำใหม่ๆ ลักษณะการทำลาย คือตัวหนอนที่ฟักออกใหม่ๆ จะกัดกินใบข้าว วิธีการกำหนดหนอนชยอกต้องระบายน้ำออกจากนาเพื่อทำลายตัวหนอน ใช้สารฆ่า^{๑๓} อรรถกถาอธิบายหนอนชยอกไว้ว่า “หมายถึงแมลงเจาะกลางลำต้นข้าวแล้วทำให้รวงข้าวที่ออกมาไม่มีน้ำนม”^{๑๔} เปลี้ยในไร่ฮ้อยนั้นหมายถึงโรคใบขาวเกิดจากเชื้อราไฟโตพลาสมา มีเปลี้ยจักจั่นสีน้ำตาลเป็นแมลงพาหะ เมื่อต้นฮ้อยรับเชื้อจะมีลักษณะใบเปลี่ยนสีจากสีเขียวเป็นสีเหลืองอ่อนหรือขาวซีดแคบเรียวเล็กกว่าปกติบางครั้งใบจะเป็นทางหรือแถบขาวขนาดต่างๆ กัน เริ่มจากโคนใบขนานไปตามความยาวของใบ ต่อมาจึงขยายเต็มใบ ฮ้อย ต้นฮ้อยจะมีลักษณะแคระแกร็น ลำต้นสั้นปล้องถี่แตกหน่อมากคล้ายกตู่ไคร้ บางครั้งจะมีลักษณะอาการแฉ่ง คือฮ้อยมีลักษณะการเจริญเติบโตเป็นปกติ แต่จะเป็นโรคโดยมีข้อสังเกตคือบริเวณโคนกอ หรือตาข้างจะแตกหน่อขาวเล็ก ใบโรคขาวทำความเสียหายให้กับฮ้อยอยู่ตลอดเวลา วิธีป้องกันรักษา คือควรมีการขุดถอนพันธุ์ด้วยน้ำร้อน ก่อนนำไปปลูก ควรดูแลรักษาฮ้อยและป้องกันแมลงพาหะ ต้องมีการปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอจึงจะประสบผลสำเร็จสามารถควบคุมโรคได้^{๑๕} เมื่อเห็นภาพหนอนชยอกลงนาข้าวและเปลี้ยลงไร่ฮ้อยได้ชัดเจนแล้วหนอนชยอกเป็นศัตรูของนาข้าว เปลี้ยเป็นศัตรูของไร่ฮ้อย ทั้งหนอนและเปลี้ยลงนาและไร่เมื่อไหร่ ความเสียหายก็ตามมา เกษตรกรมีวิธีป้องกันตามที่อธิบายไว้ในหนอนและเปลี้ยแล้ว ในกรณีการเปรียบเทียบหนอนและเปลี้ยนี้ ผู้เขียนมองว่า เมื่อตั้งพระหจรรย์เป็นสิ่งที่สูงสุดในชีวิตการบวช สิ่งที่เป็นข้าศึกต่อกันคือเพศตรงกันข้าม พระหจรรย์มีความหมาย ๒ อย่างคือ (๑). หมายถึงบุคคลคือพระอรหันต์ (๒). หมายถึงคุณธรรมคืออหัตตมรรคอรหัตตผล ตั้งข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเมื่อคราวที่ปัญจวัคคีย์ฟังอนัตตลักขณสูตรแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ว่า “ชาติสิ้นแล้ว

^{๑๒} ล.นิ.(บาลี) ๑๖/๒๒๕/๒๕๑, ล.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๕/๓๑๔.

^{๑๓} <http://203.148.189.153/corpcclinic/crop3.html>.

^{๑๔} อ.อ.อ.อ.อ. ๓/๕๑/๒๖๔.

^{๑๕} <http://www.geocities.com/car11 th/>.

พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว^{๑๖} จากคำว่าพรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว คือการสำเร็จหรือหัตถมรรคหรือหัตถผล ก่อนที่จะสำเร็จหรือหัตถมรรคหรือหัตถผลนั้นต้องใช้เวลามากน้อยตามบารมี

สิ่งที่จะเป็นอุปสรรคทำลายพรหมจรรย์คืออะไร? คำตอบก็คือ สตรีของสตรีอื่นเป็นส่วนรูปธรรม สตรีของสตรีทำให้ราคะเกิดได้ง่าย โดยเฉพาะภิกษุที่บวชมาแล้วแต่ถ้ายังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์เมื่ออยู่ใกล้ชิดกันกับภิกษุณีจะทำให้ราคะเกิดได้ง่ายตามธรรมชาติของบุรุษ ครั้นพุทธกาลภิกษุฉัพพัคคีย์ได้ใช้น้ำโคลนรดภิกษุณีทั้งหลาย จุดประสงค์เพื่อให้ภิกษุณีรัก^{๑๗} ทั้งยังได้เปิดกาย เปิดขาอ่อน เปิดองคชาตให้ภิกษุณีดู พูดเกี่ยวกับภิกษุณี ชักชวนบุรุษให้มารักภิกษุณี^{๑๘} ส่วนภิกษุณีที่ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์บางพวกก็มีความประพฤติไม่เหมาะสม เช่นใช้น้ำโคลนรดภิกษุ เพื่อใหภิกษุรัก เปิดกาย เปิดขาอ่อน เปิดองคชาตให้ภิกษุดู พูดเกี่ยวกับภิกษุ ชักชวนสตรีให้มารักภิกษุ^{๑๙} ความที่ภิกษุและภิกษุณีเห็นกันเนืองๆ มีความสนิทสนมคุ้นเคยกัน ทำให้ ภิกษุณีซึ่งเป็นแม่แท้ๆ มีเพศสัมพันธ์กับภิกษุที่เป็นลูกชาย^{๒๐} จะเห็นได้ว่า ทั้งภิกษุและภิกษุณี ต่างก็เหมือนหนอนชอกและเพลี้ยซึ่งกันและกัน ผู้เขียนมองว่า พระองค์ไม่ได้ตรัสว่าสตรีเป็นหนอนชอกและเพลี้ย เป็นเพียงอุปมาเฉพาะเรื่องให้เห็นข้อความชัดเจนขึ้นถึงเหตุแห่งความเสื่อม อันเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ สาเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงอุปมาเกี่ยวกับหนอนชอกหรือเพลี้ยลงไว้ช้อย สันนิษฐานว่า อาชีพส่วนใหญ่ของคนในสมัยนั้นคือทำนาและทำไร่ช้อย กษัตริย์ก็ต้องทำนามีหลักฐานรับรองเกี่ยวกับเรื่องนี้คือพระญาติของพระพุทธเจ้าทั้งศากยวงศ์และโกศลยวงศ์แย่งน้ำทำนาจนเกิดการทะเลาะวิวาทกัน^{๒๑} การอุปมาเช่นนี้เป็นการเปรียบเทียบสิ่งที่ใกล้เคียง และที่ตรัสอุปมาเช่นนี้พระองค์คำนึงถึงภิกษุสงฆ์เป็นที่ตั้ง ถ้าเปรียบพระองค์เป็นผู้บริหารบริษัท ซึ่งตามธรรมดาผู้บริหาร เมื่อต้องเพิ่มบริษัทขึ้นมากบริษัทหนึ่งต้องคำนึงถึงผลได้ผลเสียที่จะเกิดขึ้น ถ้าคำนึงแล้วเห็นว่าผลได้ก็มีมากผลเสียก็มีมาก ผู้บริหารต้องหาทางแก้ไขผลเสียและป้องกันไม่ให้ผลเสียเกิดขึ้น

ผลดีของการปฏิบัติตามพรหมจรรย์จะทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุเป็นพระอรหันต์อันเป็นเป้าหมายที่ทุกคนต้องการที่จะไปให้ถึง แต่ถ้าภิกษุยังยินดีสัพยอก เล่นหัว หัวเราะกับมาตุคาม ฟังตาสัจจะมาตุคาม ฟังเสียงของมาตุคามหัวเราะ, พูด, ขับร้อง, หรือฟังเสียงมาตุคาม(ผู้หญิง)ร้องให้อยู่นอกฝาหรือนอกกำแพง, หรือเพียงแค่นึกถึงการที่เคยหัวเราะพูดจาเล่นกับมาตุคาม ลักษณะเหล่านี้เป็นความขาด ความทะลุ ความต่าง และความพร้อยแห่งพรหมจรรย์ ชื่อว่าประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์^{๒๒} ถือว่าไปไม่ถึงเป้าหมายของพรหมจรรย์ หรือภิกษุที่เป็นปุถุชนมีความคิดว่า ตนเป็นชายชาติจิตใจยินดียิ่งในความเป็นบุรุษ กำหนดความเป็นบุรุษภายในตน กิริยาของบุรุษ ท่าทางของบุรุษ ความไว้ตัวของบุรุษ ความพอใจของบุรุษ เสียงของบุรุษ เครื่องประดับที่เป็นของบุรุษ เมื่อกำหนดตนเองเช่นนี้แล้ว ย่อมกำหนด ความเป็นสตรีในภายนอก กิริยาของสตรี ท่าทางของสตรี ความไว้ตัวของสตรี ความพอใจของสตรี เสียงของสตรี

^{๑๖} วิ.มหา.(บาลี) ๔/๒๔/๒๐, วิ.มหา.(ไทย) ๔/๒๔/๓๐.

^{๑๗} วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๑๑/๒๔๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๑๑/๓๒๙.

^{๑๘} วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๑๑/๒๔๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๑๑/๓๒๙.

^{๑๙} วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๑๑/๒๔๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๑๑/๓๓๑.

^{๒๐} ธง.ปณจก.(บาลี) ๒๒/๕๕/๖๒, ธง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๙๔.

^{๒๑} ชุ.ธ.ธ.(บาลี) ๖/ ๑๒๐.

^{๒๒} ธง.สตตก.(บาลี) ๒๓/๕๐/๔๖, ธง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๐/๙๓-๙๔.

เครื่องประดับของสตรี เขาย่อมติดใจยินดียิ่งในความเป็นสตรีภายนอกเป็นต้นนั้น เมื่อติดใจยินดียิ่งในความเป็นสตรีในภายนอกเป็นต้น ย่อมมุ่งหวังการเกี้ยวข้องภายนอกและมุ่งหวังสุขและโสมนัสที่จะเกิดขึ้นเพราะการเกี้ยวข้องนั้นเป็นปัจจัย สัตว์ทั้งหลายผู้ยินดีในความเป็นบุรุษ ย่อมเป็นผู้เกี้ยวข้องกับสตรีทั้งหลาย บุรุษล่วงพ้นความเป็นบุรุษไม่ได้^{๒๓} สตรีย่อมผูกใจบุรุษด้วยการยื่น เติบ นุ่ง นอน หลับ หัวเราะ พุด ขับ ร้อง ร้องให้ พองขึ้น แมตาย ก็ยังผูกใจของบุรุษ^{๒๔} รูป เสียง กลิ่น รส และโณรสสุภาพซึ่งนำรื่นรมย์ใจ ย่อมปรากฏในรูปสตรี^{๒๕} ในฐานะนักบวช ที่ประพฤติพรหมจรรย์ บุรุษกับสตรีเมื่ออยู่ใกล้กันจะเกิดสิ่งที่ไม่ดีไม่งามขึ้น ทั้งสองเพศเป็นสิ่งที่มีความคู่กันต่างดึงดูดซึ่งกันและกันดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตไม่เห็นมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อื่นสักอย่าง ที่สามารถครอบงำยึดจิตของชายไว้เหมือน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสของสตรี เรา ตถาคตไม่เห็นมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอื่น สักอย่าง ที่สามารถครอบงำยึดจิตของสตรีไว้ เหมือนรูป เสียงกลิ่นรส สัมผัสของบุรุษ”^{๒๖} ในอัครัญญสูตรได้กล่าวถึงความใกล้ชิดของสตรีและบุรุษในสมัยที่สร้างโลกใหม่ ๆ ในสมัยนั้นเพศหญิงเพศชายอยู่ในสังคมเดียวกันและเป็นสังคมยังไม่ขยาย ความใกล้ชิดที่เห็นกันเป็นประจำ สตรีที่เพ่งดูบุรุษ บุรุษที่เพ่งดูสตรี และบุรุษที่เพ่งดูสตรีนานเกินไป เมื่อคนทั้งสองเพศต่างเพ่งดูกันและกันนานเกินไป ก็เกิดความกำหนัดขึ้น ความเร่าร้อนก็เกิดขึ้นในกาย เพราะความเร่าร้อนเป็นปัจจัย ชนเหล่านั้นจึงได้เสพเมถุน^{๒๗}

การพบเห็นกันเป็นประจำ เป็นเหตุให้ภิกษุที่ยังมีอินทรีย์ไม่เข้มแข็ง จะเกิดความรักหรือชอบพอภิกษุณี ถึงแม้ว่าภิกษุณีนั้นจะหน้าตาไม่สวย แต่ว่าความใกล้ชิด ที่ทำให้เกิดความรักได้ การที่พระพุทธเจ้าทรงเปรียบสตรีเหมือนหนอนชยอกและพลี้นั้น เพราะภาวะเพศของสตรีนั้นเป็นเพศที่น่ารัก เมื่อพบกันเป็นประจำ ร่วมงานกันเป็นประจำ และมีความใกล้ชิดกัน ต่างคนต่างจากบ้าน ความสงสารความรักก็จะก่อตัวเกิดขึ้นโดยที่บุคคลนั้นไม่รู้ตัว และกว่าจะรู้ตัวความรักเข้ามามีอำนาจ เป็นเหตุให้ไม่สามารถจะบำเพ็ญสมณธรรมได้ ในสังฆะของพระองค์ล้วนมีแต่บุรุษ พระองค์ก็เป็นบุรุษ ตามธรรมเนียมสมัยนั้น บุรุษกับสตรีเมื่อออกบวชแล้วถ้ายังอยู่ด้วยกัน เดินทางด้วยกัน เป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมไม่ควร สังคมรับไม่ได้ พระมหากัสสปะออกบวชอุทิศเพื่อพระอรหันต์ในโลกโดยที่ไม่รู้ว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก นางภัททกاپิลานีผู้เป็นภรรยาที่ออกบวชด้วย ทั้งสองสามีภรรยายังต้องแยกกันเดินโดยให้เหตุผลว่า ผู้ออกบวชบุรุษและสตรีไม่ควรไปด้วยกัน สังคมจะมองว่าแม้บวชแล้วยังไม่อาจแยกจากกัน ยังคลุกคลีกันไม่เหมือนคนออกบวช และผู้ที่มิจัดคิดอย่างนี้จะต้องไปตกในอบาย^{๒๘} และสตรีทั้งหลายในสมัยนั้น ก็รู้ตัวเองดีว่าสังคมมองสตรีอย่างไร ดังคำพูดของนางภัททกاپิลานีตอบพระมหากัสสปะว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้า ดีแล้ว มาตุคามย่อมเป็นมลทินของบรรพชิตทั้งหลาย บุคคลทั้งหลายจะต้องคิดอย่างที่คุณเจ้ากล่าวแล้วแน่แท้ ฉะนั้นท่านจงไปทางหนึ่งส่วนดิฉันจะแยกไปอีกทางหนึ่ง เราทั้งสองจะแยกจากกัน”^{๒๙} ความคิดนี้เป็นความคิดของ

^{๒๓} อ.สุตต.ก.(บาลี) ๒๓/๕๑/๔๘, อ.สุตต.ก.(ไทย) ๒๓/๕๑/๘๑.

^{๒๔} อ.ป.ญจก.(บาลี) ๒๒/๕๕/๖๒, อ.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖.

^{๒๕} อ.ป.ญจก.(บาลี) ๒๒/๕๕/๖๒-๖๓, อ.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖.

^{๒๖} อ.เจกก.(บาลี) ๒๐/๑-๑๐/๑-๒, อ.เจกก.(ไทย) ๒๐/๑-๑๐/๑-๒.

^{๒๗} ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๑๒๖/๗๕-๗๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๖/๙๒.

^{๒๘} ถ.นิ.อ.(บาลี) ๑๕๔/๒๑๖-๒๑๗, อ.เจกก.อ.๑/๑๖๓.

^{๒๙} อ.เจกก.อ.๑/๑๖๓.

คนที่ยังไม่ได้บวชในพระพุทธศาสนา จากทัศนะนี้ทำให้ทราบว่า การเป็นนักบวชนั้นไม่ว่าจะศาสนาไหนก็ต้องระวังเรื่องเพศเป็นอย่างมาก อีกประการหนึ่งคู่แข่งในด้านการประกาศลัทธิของพระพุทธเจ้าก็มีเป็นจำนวนมากและคู่แข่งเหล่านั้นคอยหาโอกาสช่องทางที่จะทำลายพระองค์ มีตัวอย่างเกี่ยวกับสตรีที่ถูกส่งมากลั่นแกล้งพระองค์คือนางกัญจมานวิกา กล่าวต่อพระองค์ว่านางมีครรภ์กับพระองค์^{๓๐}นางสุนทรีลูกศิษย์ของเตียรเถีย นางถูกเตียรเถียส่งมาทำลายพระพุทธเจ้า นางทำที่เดินเข้าๆออกๆภายในวัด ภายหลังนางถูกเตียรเถียส่งนักเลงมาฆ่าตาย พวกเตียรเถียจึงประโคมข่าวว่านางสุนทรีถูกสาวกของพระพุทธเจ้าฆ่าเพื่อปกปิดความผิดที่พระพุทธเจ้าก่อขึ้น^{๓๑}

๒. เชิงจิตภาวะ

พระพุทธศาสนาเถรวาท ให้ความสำคัญแก่จิตมาก เพราะจิตเป็นผู้นำประกอบกรรมดีกรรมชั่วและแสดงพฤติกรรมต่างๆ ของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ดังพุทธพจน์ว่า “จิตที่บุคคลตั้งไว้แล้วโดยชอบ พึงกระทำบุคคลนั้นให้เป็นผู้ประเสริฐ”^{๓๒} ลักษณะของจิตมีการรับอารมณ์อยู่เสมอ อารมณ์ก็มีทั้งดี ทั้งไม่ดี ทั้งเฉยๆ จิตเป็นผู้สร้างสรรพสิ่งและทำลายสรรพสิ่ง โลกจะสงบหรือไม่สงบก็เพราะจิตของมนุษย์ ถ้าจิตนั้นคิดดี ความสงบก็เกิดขึ้นในตัวเองและหมู่คณะ ดังพุทธพจน์ว่า “จิตที่บุคคลฝึกดีแล้วนำความสุขมาให้”^{๓๓} แต่ถ้าจิตคิดไม่ดี ความไม่สงบก็เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา จิตตภาวะที่เป็นโลกียะมี ๓ ระดับดังนี้ (๑)ระดับกุศล คือจิตที่เป็นสาเหตุแห่งความดี เมื่อจิตลักษณะเช่นนี้เกิดย่อมทำให้นุญยประกอบคุณงามความดีก่อให้เกิดความประพาสสุจริต และประพาสกรรมที่ดีงาม เพราะการทำกุศลเป็นการยกระดับจิตให้อยู่ระดับที่สูง (๒)ระดับอกุศล อันเป็นสาเหตุแห่งความไม่ดี เมื่อจิตประเภทนี้เกิดขึ้นสามารถทำให้นุญยเกิดความประพาสทุจริตและมีพฤติกรรมไม่ดีงาม ทำให้นุญยสภาพที่แสดงออกนั้นไม่เหมาะสมไปด้วย และ(๓) ระดับอพยากตะ (ไม่เป็นกุศลและอกุศล) เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลและอกุศล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรับรู้ การรู้สัมผัส เป็นต้น รวมทั้งผลของการทำความดี ผลการทำความชั่ว เป็นต้น หรือลักษณะที่เป็นกิริยาจิตคือจิตที่ไม่เป็นกุศล อกุศล และวิบาก(ผล) จิตทั้งหมดเหล่านี้เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของมนุษย์ ส่วนกิริยาจิตของพระอรหันต์ที่อยู่ในโลกียะนั้น มุ่งหมายถึงพระอรหันต์ที่มีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์ เวลาพระอรหันต์แสดงธรรม หรือกวาดลานพระเจดีย์ เป็นต้น ถือว่าเป็นกิริยาดีกว่ากระทำเท่านั้นไม่สำเร็จเป็นบุญหรือบาป คงเป็นเพียงกิริยาเท่านั้น จิตตภาวะที่เป็นโลกียะนั้นแบ่งออกเป็นจิต ๓ กลุ่ม

กลุ่มที่ ๑ คือ กามาวจรจิต อรรถกถาได้ให้ความหมายว่าเป็น จิตที่นับเนื่องในกามาวจรธรรมทั้งหลาย จิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม คือรูป เสียง กลิ่น รส โภจวิญญูพะ คำว่ากาม แปลว่าใคร่ มี ๒ อย่าง คือกิลเลศกาม ๑ วัตถุกาม ๑ กิลเลศกามได้แก่ฉันทราคะ (โลกเจตสิก) วัตถุกามได้แก่ วัตถุอันเป็นไปในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ^{๓๔}กามาวจรจิต ซึ่งยินดี พอใจ ในรูป เสียง กลิ่น รส โภจวิญญูพะนั้นเหนียวแน่นมาก แม้ว่าจะปรากฏเพียงชั่วขณะที่เล็กน้อยที่สุด คือชั่วขณะที่กระทบจักขุปสาท เสียงที่ปรากฏ

^{๓๐} พุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๔๗-๔๘.

^{๓๑} พุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/ ๑๒๐-๑๒๑.

^{๓๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๗.

^{๓๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๒๔.

^{๓๔} อภิ.สง.อ. ๑/๒๒๕.

เพียงชั่วขณะที่เล็กน้อยเหลือเกิน คือชั่วขณะที่กระทบกับโสทปสาท กลิ่น รส และโณฏฐัพพะที่เช่นเดียวกัน เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏเพียงเล็กน้อยแล้วก็ดับไป(ปริตตธรรม) แต่จิตที่ยินดีพอใจติดข้องอยู่ในปริตตธรรม นั้นอยู่เสมอเพราะการเกิดดับสลับต่อกันอย่างรวดเร็วของปริตตธรรมนั้นๆ จึงดูเหมือนไม่ดับไป

ความเพติดเพตินยิต์พอใจในอารมณ์ที่น่าปรารถนา คือ รูป เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะไม่หมดสิ้น แม้ว่ารูป เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะนั้นๆ จะดับไปแล้ว แต่รูป เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะอื่นๆ ก็เกิดสลับต่อ ทำให้ความหลงติดยินดีพอใจในรูป เสียง ฯลฯ สลับต่อกันอยู่เรื่อยๆ เมื่อเห็นรูปใดก็ตามซึ่งเป็นที่ยินดีพอใจแล้ว ก็อยากจะเห็นอีกบ่อยๆ เมื่อได้ยินเสียงที่ยินดีพอใจแล้ว ก็อยากได้ยินเสียงนั้นอีกเป็นต้น^{๓๕} เป็นจิตที่ท่องเที่ยว อยู่ในกามภูมิ ๑๑ ซึ่งประกอบด้วย อายตน์ ๔ มนุสสภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖^{๓๖} กามาวจรจิตมี ๕๔ สภาวะ คือ อกุศลจิต(จิตไม่ดี) ๑๒ สภาวะ กุศลจิต(จิตดี) ๘ สภาวะ วิบากจิต (ผลของการกระทำ) มีจำนวน ๒๓ สภาวะ กิริยาจิต(ไม่เป็นกุศลและอกุศล) ๑๑ สภาวะ

กลุ่มที่ ๒ รูปาวจรจิต หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูป เป็นส่วนมาก^{๓๗} จิตที่ประพาสเป็นไปในรูปภูมิ เป็นจิตที่เกิดดับอยู่ในรูปพรหมเป็นส่วนใหญ่ แต่สามารถจะเกิดขึ้นได้ในมนุษย์และเทวดาบ้าง จิตระดับนี้จะเกิดขึ้นต้องอาศัยการบำเพ็ญสมณธรรมฐาน กระทั่งได้ฌาน แบ่งเป็น ๓ ประเภท

- ๑.รูปาวจรกุศลจิต มี ๕ สภาวะ
- ๒.รูปาวจรวิปากจิต มี ๕ สภาวะ
- ๓.รูปาวจรกิริยาจิต มี ๕ สภาวะ^{๓๘}

ที่มี ๕ สภาวะ แบ่งตามฌาน คือ ปฐมฌานภูมิ ๑ ทุตติยฌานภูมิ ๑ ตติยฌานภูมิ ๑ จตุตถฌานภูมิ ๑ และปัญจฌาน ๑ จิตที่เป็นฌานเรียกว่า รูปาวจรกุศลฌาน จิตที่เป็นผลของฌานกุศล เรียกว่ารูปาวจรวิปาก ส่วนรูปาวจรกิริยาจิตนั้น เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้ฌานตั้งแต่ ปฐมฌานถึง ปัญจฌาน รูปาวจรกิริยาจิตเป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์ที่สักแต่ทำตามอำนาจของความชำนาญเท่านั้นย่อมไม่ให้เกิดตอบแทนในชาติต่อไป เพราะภพชาติได้สิ้นสุดลงในชาตินั้นแล้วไม่เกิดในชาติต่อไปอีก

กลุ่มที่ ๓ อรูปาวจรจิต หมายถึง จิต ๑๒ ดวง ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูป และกิเลสรูปเป็นส่วนใหญ่^{๓๙} ผู้ที่เห็นโทษของรูปธรรมที่เจริญรูปฌานผู้ที่บรรลुरुูปฌานเกิดในอรูปพรหม ภูมิซึ่งไม่มีรูปเลย อรูปพรหมภูมิมี ๔ ภูมิ ในภูมินี้มีแต่นามไม่มีรูป อาจสงสัยว่าจะมีบุคคลที่มีแต่รูปเท่านั้น หรือมีแต่นามเท่านั้นได้อย่างไร ถ้าประจักษ์ลักษณะต่างๆของนามธาตุ และรูปธาตุที่ปรากฏ ที่ละลักษณะ

^{๓๕} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, *ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๙๐.

^{๓๖} Narada Maha Thera, *A Manual of Abhidhamma*, p.10.

^{๓๗} พระสถิตมโฆติกะธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโฆติกะปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน*, หน้า ๒๐.

^{๓๘} Bhikkhu Bodhi, *A Comprehensive Manual of Abhidhamma* (Candy: Buddhist Publication Society), p. 52.

^{๓๙} พระสถิตมโฆติกะธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโฆติกะปริจเฉทที่ ๑-๒-๖*, หน้า ๒๐.

และรู้ว่าเป็นแต่เพียงธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ก็จะไม่สงสัยว่าเมื่อมีเหตุปัจจัยที่ควรแก่เหตุ ก็มีแต่รูปได้โดยไม่มีนาม และมีแต่นามได้โดยไม่มีรูป^{๔๐}

อรูปาวจรจิต ๑๒ คือ

๑. อากาสาณัญญาตนะมี	๓	ระดับ คือ ๑.กุศล ๒.วิบาก ๓.กิริยา
๒. วิญญาณัญญาตนะ	๓	ระดับ ”
๓. อากิญญาตนะ	๓	ระดับ ”
๔. เนวสัณญานาสัณญตนะ	๓	ระดับ ^{๔๑} ”

จิตทั้ง ๓ กลุ่มนี้ ระดับจิตชั้น กามาวจร ถือเป็นระดับจิตที่เป็นทั้งกุศล อกุศล ปัญหาต่างๆเกิดขึ้นเพราะจิตที่เป็นอกุศล ระดับจิตชั้นรูปาวจรนั้น จิตที่เป็นรูปาวจรกุศลและ รูปาวจรวิบาก เป็นระดับจิตของปุถุชนที่ได้ฌาน ถ้าภิกษุนี้ยังเป็นปุถุชนและได้ฌาน เมื่อกระทบกับอารมณ์ที่น่าปรารถนาแล้วเกิดความกำหนัด ล้ำรวมจิตไม่ทัน ฌานสามารถเสื่อมได้ กรณีตัวอย่างเช่น คาบสัทธิหรือจิตะ เป็นฤาษี สำเร็จฌานอาศัยอยู่ป่าหิมพานต์ ภายหลังฤาษีรับภิกษุในวังเป็นประจำ และได้ เหาะมารับประทานอาหารในวังเป็นเวลา ๑๒ ปี อยู่มาวันหนึ่งพระราชินีไปปราบนางวิเศษแล้ว จึงสั่งให้พระมเหสี คอยดูแลถวายอาหารแทนพระมเหสีหรือคอยการมาของฤาษี ด้วยการนอนรอ เมื่อฤาษีเหาะมา เสียงผ้านุ่งของฤาษีกระทบกับลม ทำให้พระนางรีบลุกขึ้นโดยทันที ผ่าภูษาที่พระนางห่มก็หลุดต่อหน้าฤาษี ฝ่ายฤาษีได้เห็นพระวรกายของพระมเหสี ก็เลศที่ซ่อนอยู่ภายในเป็นเวลาแสนโกฏิปีก็พุ่งขึ้นทันที เกิดความกำหนัด ฌานของฤาษีจึงเสื่อมในเวลาชั่วพริบตา ฤาษีคุมสติไม่อยู่จึงเดินเข้าไปจับมือและเสพเมถุนกับพระมเหสี^{๔๒} บุคคลที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ถ้าประสงค์จะบำเพ็ญฌานให้เกิด ฌานจิตที่จะเกิดกับบุคคลเหล่านี้คืออรูปาวจรกิริยาจิต คือฌานจิตลึกว่ากระทำเท่านั้น ฌานจิตของพระอรหันต์จะไม่เสื่อมเพราะท่านสิ้นกิเลสแล้วจึงมาบำเพ็ญฌาน ส่วนจิตที่เป็น อรูปาวจรจิตนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ รูปฌานที่เป็นกุศลและวิบากนั้นเป็นฌานจิตของปุถุชน ส่วนรูปฌานที่เป็นกิริยานั้นเป็น ฌานจิตของพระอรหันต์ ฌานจิตของปุถุชน ระดับจะอยู่ที่กุศล ฌาน วิบากฌานเท่านั้น ส่วนพระอรหันต์ที่บำเพ็ญฌาน ระดับจิตเป็นกิริยาฌาน

ภิกษุที่บวชใหม่นั้นส่วนมากยังเป็นปุถุชนอยู่ ระดับจิตอยู่ในขั้นกามาวจร และขั้นนี้ สภาวะของกุศลมีอัตราแค่ ๘ ภาวะลักษณะ ในจำนวน ๘ ภาวะลักษณะนี้แบ่งเป็นกุศลที่ประกอบด้วยปัญญา ๔ ภาวะลักษณะ กุศลที่ไม่ประกอบด้วยปัญญามี ๔ ภาวะลักษณะ ส่วนอกุศลมี ๑๒ ภาวะลักษณะ ประกอบด้วย จิตโลภ(ตัณหา,ราคะ,ความรัก) มี ๘ ภาวะลักษณะ จิตโกรธมี ๒ ภาวะลักษณะ จิตหลงมี ๒ ภาวะลักษณะ สภาวะจิตทั้งหมดนี้เป็นนามธรรม ไม่ปรากฏตัวตน แต่อาศัยรูปธรรมเกิด จิตที่เป็นกามาวจรนี้ ราคะ เกิดได้ง่าย โดยการยึดติดในรูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสของสตรี และในทางตรงกันข้าม ราคะ ย่อมเกิดกับภิกษุณี โดยการยึดติดใน รูปเสียง กลิ่น รส สัมผัสของบุรุษ จิตที่เป็นห่วงกังวลซึ่งกันและกันก็เป็นสาเหตุให้บุคคลนั้นไม่สามารถบรรลุคุณธรรมได้ ดังเช่นเรื่องของพระโพธิสัตว์กับภรรยาแต่งงานกันโดยบิดามารดาจัดการให้ โดยที่ทั้งสองไม่มีความรู้สึกรักใคร่กันเลยสักนิดเดียว ไม่มีเพศสัมพันธ์

^{๔๐} Nina Van Gorkom, พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน, แปลโดยดวงเดือน บารมีธรรม หน้า ๒๖๓; Narada Maha Thera, A Manual of Abhidhamma, p.46.

^{๔๑} พระสังฆมมโชติกะธัมมาจริยะ, ปริยัติโกศทิระ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๑๗.

^{๔๒} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๕/๔๓๒/๓๑๔-๓๑๕.

กันตั้งแต่วันแต่งงานจนกระทั่งวันออกบวชเป็นปริพาชกและปริพาชิกาของทั้งคู่ และได้สร้างอาศรมอยู่ใกล้กัน บำเพ็ญสมณธรรมมาเป็นเวลา ๑๐ ปี ฌานสมาบัติก็ไม่ได้เกิดแก่ท่านทั้ง ๒ ในกาลต่อมา ปริพาชิกาผู้เป็นภรรยาสิ้นชีวิตลง ปริพาชกผู้เป็นสามีได้บำเพ็ญสมณธรรม และได้ฌาน อภิญญา^{๔๓} ถึงแม้จิตที่เป็นราคะจะสงบ แต่จิตที่ห่วงใยไม่ได้สงบ ซึ่งถือเป็นปฏิกิริยาต่อการบำเพ็ญสมณธรรม หรือแม้แต่จิตระลึกรู้ถึง การที่เคยหวั่นหวาดพุดจาเล่นหัวกับสตรี พรหมจรรย์ก็ไม่บริสุทธิ์ไม่สามารถพ้นจากความทุกข์ได้^{๔๔} จิตที่เป็น โลภะของปุถุชนจะติดในสมมติและยึดมั่น ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสของสตรีหรือบุรุษ แก่ได้ยากมาก แม้แต่ดาบสที่สำเร็จฌานหาะได้ยังพ่ายแพ้ต่อสตรี ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงภิกษุที่ยังหาะไม่ได้

ระดับจิตที่เป็นอรูปฌานจิต ว่าโดยบุคคลแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มอรูปฌานจิตของปุถุชน ได้แก่ฝ่าย อรูปฌานกุศล และวิบาก ส่วนอรูปฌานจิตของพระอรหันต์ได้แก่ อรูปฌานกิริยา อรูปฌานกุศล และวิบาก จิตอยู่ในโลกียจิตของปุถุชน มีเสื่อมได้ ยังไม่พ้นจากทุกข์ อาฬารดาบสกาลามโคตร ได้บรรลุอรูปฌานชั้น อากิญจัญญายตนะ อุททกดาบสรามบุตรได้บรรลุอรูปฌานจิตชั้น เนวสัญญานาสัญญายตนะ พระพุทธเจ้า เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆปรารถนาจะแสดงธรรมให้ฟังแต่ว่าทั้งสองสิ้นชีวิตแล้ว และไปเกิดในอรูปภพ พระพุทธเจ้า เมื่อทราบเช่นนั้นทรงเกิดญาณขึ้นว่า อาฬารดาบส กาลามโคตร อุททกดาบส รามบุตร เป็นผู้มีความเลื่อม นานหนอ ถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ก็จะพึงรู้ได้ฉับพลัน^{๔๕} อาฬารดาบสได้สมาบัติ ๘ ส่วนอุททกดาบสได้สมาบัติ ๘ แต่ว่าฌานที่ได้เป็นฌานระดับกุศลและวิบากพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “เลื่อมนาน” หมายความว่าเมื่อไป เกิดในอรูปภพจะมีอายุช้านานมาก แต่เมื่อหมดอายุช้ายต้องลงมาเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีก เมื่อมาเกิด เป็นมนุษย์แล้ว สามารถทำชั่วได้และไปเกิดในอบายภูมิ ส่วนอรูปกิริยาฌานของพระอรหันต์เป็นจิตที่สักแต่ ทำฌานตามอำนาจของความชำนาญเท่านั้นยอมไม่ให้ผลตอบแทนในชาติต่อไป ระดับจิตโลกิยะที่เป็นกุศล และวิบากยังต้องเวียนตายเวียนเกิด นั่นไม่ใช่เป้าหมายของพระพุทธเจ้า พระองค์มีพระประสงค์ให้สัตว์ ทั้งหลายบรรลุมรรคผลที่ไม่มีการเกิดการตายอีกต่อไป

ถ้าระดับจิตของภิกษุสงฆ์อยู่ในระดับโลกิยะอกุศล กุศลและวิบากทั้ง ๓ กลุ่มนี้ ก็เลสที่เป็นราคะ เกิดขึ้นได้เสมอ เมื่อมีสตรีมาวชอยู่ด้วย ความล้าช้าในการบรรลุมรรคผลย่อมเกิดขึ้น เพราะหน้าที่สอน ธรรมวินัยเป็นหน้าที่ของภิกษุ พร้อมดัดสนธิอธิกรณ์ ให้โอวาท คุณฺณภิกษุณี ยังต้องเกี่ยวข้องกัน ระดับจิต โลภะจะทำให้จิตใจยังข้องอยู่ในความรัก ความกำหนัด อันเกิดจากการเห็นกันเป็นประจำพระพุทธเจ้าทรง เปรียบสตรีเหมือนหนอนหรือเปลี้ยนั้น เป็นการเปรียบเทียบที่อยู่นบนรากฐานของโลกิยะวิสัย ทางกายภาพและ จิตตภาพของสตรีและบุรุษ การอุปมาเช่นนี้ ผู้เขียนมองว่าทรงยกภิกษุสงฆ์เป็นที่ตั้ง ถ้าจะว่าไปแล้วการ เปรียบเทียบเช่นนี้เป็นภาษาสมมติสัจจะ คือเป็นความจริงโดยสมมติ สอดคล้องกับข้อความว่า “สมมติ สัจจะ พระองค์ทรงเทศนาไว้ในพระสูตร พระวินัย”^{๔๖} สมมติสัจจะที่เปรียบเทียบสตรีนั้นถึงแม้จะเป็นความ จริง แต่ก็ยังเป็นความจริงโดยสมมติโวหารเท่านั้น ถ้ามองเพศวิริยะของสตรีผ่านสภาวะปรมาตมสัจจะแล้วจะ เห็นว่าไม่มีความจริง ความจริงที่เป็นปรมาตมสัจจะคือรูปกับนามเท่านั้น ดังข้อความในอังคุตตรอรรถกถา เอกนิบาต ปุคคคถรรณนาว่า “ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ฉลาดในสมมติโวหารและเป็นที่พึ่งของสัตว์

^{๔๓} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๕/๓๙๒-๓๙๙.

^{๔๔} อภ.สตตก.(บาลี) ๒๓/๕๐/๔๖, อภ.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๐/๘๔.

^{๔๕} วิมพา.(บาลี) ๔/๑๐/๑๐, วิมพา.(ไทย) ๔/๑๐/๑๕-๑๖.

^{๔๖} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ธรรมจริย, ปรมาตมสังฆราช, ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๕.

ทั้งหลาย เมื่อทรงแสดงธรรมที่เป็นสมมติสัจจะแล้วก็ไม่เป็นคำมั่วสาваทแต่อย่างใด”^{๔๗} ดังนั้นการเปรียบเทียบเช่นนี้เมื่อมองแบบปรมาตมแล้ว เป็นเพียงสมมติเท่านั้น เมื่อจิตของบุคคลทั้งหลายเข้าถึงความจริงที่เป็นสิ่งสมมติแล้ว จะเข้าใจพระคำรัสที่ตรัสเปรียบเทียบสตรี พระพุทธเจ้ามีอนาคตตั้งสัญญาณ เป็นพระสัพพัญญู ย่อมทรงเห็นทุกอย่างทั้งอดีต ปัจจุบันและอนาคต พระองค์ทรงคำนึงถึงความมั่นคงของพระพุทธศาสนา พระองค์เป็นผู้ก่อตั้งศาสนาขึ้นมาใหม่ในท่ามกลางบริบทสังคมพราหมณ์ที่มีกำแพงวัฒนธรรมแน่นหนาในการรักษาสตรี

ดังนั้นการอุปมาเปรียบเทียบสตรีเช่นนั้น เป็นการอุปมาที่เป็นความจริงทางโลกียะโดยมองผ่านกายภาพและจิตตภาวะ ซึ่งเป็นเช่นนั้นจริงตามธรรมชาติของสตรี ถ้ามองคำอุปมาผ่านความจริงของโลกแบบโลกียะแล้วจึงไม่พบความอคติทางเพศแต่ประการใด การที่พราหมณ์และสตรีธรรมจะตั้งอยู่ได้ไม่นาน พระองค์ทรงมองนัยเชิงกายภาพและจิตตภาวะของสตรีอันเป็นโลกียะ ตามที่กล่าวแล้ว ถ้าถือประเด็นทางโลกียะพระองค์จะไม่ทรงอนุญาตให้สตรีรับวช พระธรรมปิฎกได้แสดงทัศนคติเกี่ยวกับการให้สตรีรับวชของพระพุทธเจ้าว่า “หากถือเหตุผลทางด้านสภาพสังคม-ศาสนาแล้ว จะไม่ทรงอนุญาตให้สตรีรับวชเลย”^{๔๘} สมภาร พรหมทา ได้แสดงเหตุผลในเรื่องเดียวกันนี้ว่า “พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธด้วยเหตุผลทางด้านสังคม เหตุผลที่ว่านี่คือ ชายและหญิงเป็นเพศที่ธรรมชาติสร้างมาเพื่อให้เป็นคู่กันในเรื่องกามารมณ์ การอนุญาตให้สตรีเข้ามาเป็นสมาชิกสงฆ์อาจเสี่ยงต่อคำวิพากษ์วิจารณ์ของสังคม”^{๔๙}

๒. โลกแบบโลกุตตระ

โลกุตตระหมายถึง พ้นจากโลก,เหนือโลก,พ้นจากวิสัยของโลก,ไม่เนื่องในภพทั้งสาม^{๕๐} สิ่งที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นจากโลกนั้น คือจิตเท่านั้น โลกุตตรจิตเป็นจิตที่เหนือโลก หรือจิตที่พ้นจาก กามโลก รูปโลก และรูปโลก เป็นจิตที่รู้อารมณ์ระดับเหนือโลก รู้ที่ผ่านการเรียนรู้และพัฒนาในระดับสูงสุดรู้อารมณ์ที่ไม่ถูกกิเลสรบกวน การที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สตรีรับวชนั้น มีเหตุผลเดียวคือเหตุผลในเชิงโลกุตตระ พระองค์ทรงว่าระดับจิตที่เป็นโลกียะนั้นเมื่อพัฒนาแล้วสามารถจะข้ามพ้นถึงโลกุตตระได้ โดยอาศัยการปฏิบัติตามธรรมะของพระองค์ สตรีทุกคนมีธรรมชาติที่ชื่อว่าปัญญาเกินทุกคน และปัญญามี ๒ ลักษณะ คือ ปัญญาแบบโลกียะและปัญญาแบบโลกุตตระ ปัญญาโลกียะไม่สามารถประหารกิเลสได้ ต่อเมื่อปัญญาที่เป็นโลกุตตระเกิดพร้อมมรรคจึงจะประหารกิเลสได้ สตรีที่ฝึกจิตดีแล้วเป็นผู้เข้าถึงโลกุตตระเป็นพระอรหันต์บุคคลเป็นเนื้อนาบุญของชาวโลก พระพุทธเจ้าทรงมีพระประสงค์จะยกสถานภาพของสตรีให้สังคมได้ทราบว่ามีสตรีสามารถบรรลุโมกษะได้ด้วยตนเอง พระอานนท์ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า “มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระศาสดาทรงประกาศไว้จะสามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหันต์ผลได้หรือไม่” ประเด็นที่พระอานนท์ทูลถามนี้เป็นเชิงโลกุตตระ พระพุทธเจ้าตรัสรับรองถึงศักยภาพของสตรีไม่เป็นอุปสรรคในการบรรลุธรรม ว่า “สามารถทำให้แจ้งโสดา-

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๔๘} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๐๖.

^{๔๙} สมภาร พรหมทา, บทวิเคราะห์ สตรีในทัศนะของพระพุทธศาสนา, วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 กันยายน-ธันวาคม 2537.

^{๕๐} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๐๑.

ปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผลหรืออรหัตตผลได้”^{๕๑} พระองค์ตรัสตอบพระอานนท์เช่นนี้ ทรงมุ่งหมายถึงคุณธรรม คือมรรคผล เมื่อทรงมุ่งหมายถึงคุณธรรมคือมรรคผลแล้ว สิ่งที่จะทำให้ทราบว่ามีมรรคผลระดับชั้นไหนนั้นก็คือจิตระดับโลกุตตระ ซึ่งผู้บรรลุคุณธรรมแล้วสามารถที่จะทราบได้เองว่าระดับจิตของตนเป็นจิตโลกุตตระชั้นไหน โลกุตตรจิตมี ๘ - ๔๐ สภาวะ

นับ ๘ โดยนับตามผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ ดังนี้

โสดาปัตติมัคคจิต	๑	โสดาปัตติผลจิต	๑
สกิทาคามีมัคคจิต	๑	สกิทาคามีผลจิต	๑
อนาคามีมัคคจิต	๑	อนาคามีผลจิต	๑
อรหัตตมัคคจิต	๑	อรหัตตผลจิต	๑

นับ ๔๐ นับตามฉาน หรือ นับตามบุคคลที่ได้ฉาน ดังนี้

โสดาปัตติมัคคจิต	๕	โสดาปัตติผลจิต	๕
สกิทาคามีมัคคจิต	๕	สกิทาคามีผลจิต	๕
อนาคามีมัคคจิต	๕	อนาคามีผลจิต	๕
อรหัตตมัคคจิต	๕	อรหัตตผลจิต	๕ ^{๕๒}

โลกุตตรจิต ๔ ประเภทนี้ ก็คือบุคคล ๔ จำพวก คือพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ และบุคคลทั้ง ๔ จำพวกนี้สตรีสามารถเป็นได้ พระองค์ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณต่อสตรีและทรงทราบด้วยสัพพัญญุตญาณถึงศักยภาพในการบรรลุธรรมของสตรี โดยผ่านการฝึกตามคำสอนของพระองค์ จิตของสตรีนั้นจะเข้าถึงชั้นโลกุตตระเหมือนกับบุรุษ เพราะจิตเป็นนามธรรมไม่มีเพศ พระองค์ทรงทราบปัญหาถึงความเลื่อมของพรหมจรรย์และศีลธรรมเช่นนี้แล้ว และทรงแก้ไขปัญหานั้นด้วยการบัญญัติกรรม ๘ ประการไว้ ก่อนจะรับสตรีเข้ามาบวช พระองค์ทรงอนุญาตให้สตรีได้บวชเป็นภิกษุณีเพราะประเพณีเชิงโลกุตตระ คือสตรีทุกคนที่ประพฤติปฏิบัติตามธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสามารถเป็นพระอริยบุคคลได้มีระดับจิตชั้นโลกุตตระ

เมื่อครั้งที่พระมหากัปปิยะราชาเสด็จออกบวช ในเวลาไล่เลี่ยกันนั้น พระนางอโนชาเทวีตามไปบวชพร้อมด้วยบริวาร พระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางอโนชาจะเสด็จมาเฝ้าพระองค์และออกบวชตามพระราชฯ ขณะนั้นพระมหากัปปิยะกับบริวารสำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว เมื่อพระนางอโนชาเสด็จมาฟังธรรม ฝ่ายพระมหากัปปิยะพร้อมด้วยบริวารซึ่งบัดนี้ได้บวชแล้วก็นั่งฟังพระธรรมเทศนาถนัดทีเดียวกับที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้พระนางอโนชาและบริวารฟัง แต่ทั้งสองไม่เห็นกัน พระนางเห็นแต่พระนางและบริวารฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าไม่มีผู้ใดอื่นอยู่ในบริเวณนั้นเลย ส่วนพระมหากัปปิยะและบริวารก็มองเห็นเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้นกำลังแสดงธรรมให้ฟัง ทั้งที่บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นนั่งอยู่ภายในบริเวณเดียวกันแต่ไม่สามารถมองเห็นกันได้ ที่เป็นเช่นนี้เพราะพระพุทธเจ้าทรงทำอภินิหารย์ไม่ให้เห็นกัน ด้วยทรงทราบว่า สตรีทั้งหลายเมื่อเห็นสามีของตนบวชแล้วจิตจะไม่นิ่ง อีกทั้งศรัทธายังไม่มั่นคง จะไม่สามารถสำเร็จมรรคผลในขณะฟังธรรมได้ พระพุทธเจ้าแสดงธรรมให้สตรีทั้งหลายฟังและสตรีทั้งหลายเหล่านั้นสำเร็จเป็น

^{๕๑} วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๐๒/๒๑๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๐๒/๓๑๕-๓๑๖.

^{๕๒} พระสถิตมโฆติกะธัมมาจริยะ, *ปรมาตมโฆติกะปริจเฉทที่ ๑-๒-๖*, หน้า ๑๕; Narada Maha Thera, A *Manual of Abhidhamma*, p 60.

พระโศกบัณฑิต และพระธรรมเทศนาภิกษุที่เดียวกันนี้พระมหากัปปิยะและบริวารก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เมื่อคนทั้ง ๒ กลุ่มสำเร็จมรรคผลกันแล้วพระองค์จึงทำให้คนทั้ง ๒ กลุ่มนี้เห็นกันและกัน จิตของคนทั้งสองกลุ่มนี้เป็นจิตชั้นโลกุตตระ^{๕๓} เมื่อจิตของภิกษุและภิกษุณีอยู่ในระดับโลกุตตระปัญหาต่างๆ ที่เกี่ยวกับราคะจึงไม่มี จิตระดับโลกุตตระนี้พระองค์ทรงพระประสงค์ให้พุทธบริษัทไปให้ถึง เพราะระดับจิตชั้นโลกุตตระคือพรหมจรรย์ ด้วยเหตุผลด้านโลกุตตระพระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้สตรีบวชและได้บัญญัติครุธรรมไว้ให้สตรีปฏิบัติเพื่อป้องกันความเสื่อมของพระสังฆกรรม

มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าความเสื่อมของพระสังฆกรรมไม่น่าจะเกิดจากการรับสตรีเข้ามาบวชพุทธพยากรณ์การสิ้นไปแห่งพระสังฆกรรมเมื่อพระศาสนาอายุได้ ๕๐๐ ปีนี้ขัดกับพระสูตร^{๕๔} ผู้ตั้งข้อสังเกตมองว่าสตรีไม่ได้เป็นสาเหตุให้พระสังฆกรรมเสื่อม แต่สิ่งที่ทำให้พระสังฆกรรมเสื่อมคือพุทธบริษัทที่ไม่ปฏิบัติตามสติปัฏฐานนั่นเอง^{๕๕} ผู้ตั้งข้อสังเกตได้ยกพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพราหมณสูตร ข้อความว่า “พราหมณ์ เพราะสติปัฏฐาน ๔ ประการที่บุคคลไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้ว พระสังฆกรรมจึงดำรงอยู่ได้ไม่นานในเมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว และเพราะสติปัฏฐาน ๔ ประการที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว พระสังฆกรรมจึงดำรงอยู่ได้นานในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว”^{๕๖} ในปริหานสูตรมีข้อความที่พระภิกษุและพระอาณนที่สนทนากันเรื่องความดำรงมั่นแห่งพระสังฆกรรมความว่า “ท่านอาณนที่ อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้พระสังฆกรรมดำรงอยู่ได้ไม่นานในเมื่อพระตถาคตเสด็จปรินิพพานแล้วและอะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้พระสังฆกรรมดำรงอยู่ได้นานในเมื่อพระตถาคตเสด็จปรินิพพานแล้ว”พระอาณนที่เมื่อได้ฟังคำถามของพระภิกษุท่านได้กล่าวขึ้นชมในความมีปัญญาเฝ้ารู้ของท่านภิกษุชมว่ามีปฏิภาณ สอบถามเข้าที่ และพระอาณนที่กล่าวว่า “ผู้มีอายุ เพราะสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ที่บุคคลไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้วพระสังฆกรรมจึงดำรงอยู่ได้ไม่นานในเมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้วและเพราะสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว พระสังฆกรรมจึงดำรงอยู่ได้นานในเมื่อพระตถาคตเสด็จปรินิพพานแล้ว”^{๕๗} ในปริหานสูตร มีคำกล่าวสนทนาระหว่างพระอาณนที่และพระภิกษุซึ่งพระภิกษุเป็นคนที่ถามพระอาณนที่เป็นผู้ตอบเกี่ยวกับเหตุปัจจัยแห่งพระสังฆกรรมเสื่อมและพระสังฆกรรมไม่เสื่อม พระอาณนที่ตอบว่า “เพราะสติปัฏฐาน ๔ ประการที่บุคคลไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้ว พระสังฆกรรมจึงเสื่อม และเพราะสติปัฏฐาน ๔ ประการที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วพระสังฆกรรมจึงไม่เสื่อม”^{๕๘}

เมื่อนำสาเหตุแห่งความเสื่อมสูญของพระสังฆกรรมทั้งในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๗ และเล่มที่ ๑๙ มาศึกษาวิเคราะห์แล้ว ทำให้ทราบว่า พุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสองเล่มนั้นต่างเป็นสาเหตุให้พระสังฆกรรมเสื่อมเหมือนกันไม่ขัดกันแต่ประการใด สตรีมาบวชเป็นภิกษุณีก็เป็นสาเหตุแห่งการเสื่อมของสังฆกรรมเหมือนกัน ภิกษุและภิกษุณีเป็นพุทธบริษัทหรือเป็นบุคคลที่อยู่ในพระพุทธศาสนา และเมื่อบุคคลเหล่านี้ไม่เจริญสติปัฏฐาน สังฆกรรมก็เสื่อม

^{๕๓} ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๔/๑๙.

^{๕๔} เมตตานนโท ภิกขุ.เหตุเกิด พ.ศ. ๑ เล่ม ๒ วิเคราะห์กรณีปฐมสังคายนาและภิกษุณีสงฆ์, หน้า ๑๓๒.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

^{๕๖} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๓๙๑/๑๕๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๑/๒๔๙.

^{๕๗} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๓๙๘/๑๔๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๘/๒๔๖.

^{๕๘} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๓๙๘/๑๕๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๘/๒๔๗-๒๔๘.

สาเหตุที่ทำให้พระสังฆกรรมเสื่อมนอกจากสตรีมาบวชและบุคคลไม่เจริญสติปัญญาแล้ว ยังมีหลายสาเหตุที่ทำให้พระสังฆกรรมเสื่อม คือ “ภิกษุ” และภิกษุนี้ถือว่าเป็นความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าตั้งแต่เริ่มประกาศธรรม ภิกษุเป็นสาเหตุให้พระสังฆกรรมเสื่อมเหมือนกันเพราะว่า เรียนและสืบทอดพระพุทธพจน์ผิด, เป็นคนว่ายากสอนยาก, เรียนธรรมวินัยมาแล้วไม่ถ้อยทอด, เป็นเถระที่มักมาก ย่อหย่อน ไม่สนใจในที่สุด ไม่บำเพ็ญสมณธรรม พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงสาเหตุแห่งพระสังฆกรรมเสื่อมว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้

๑. เล่าเรียนสูตรที่เล่าเรียนกันมาผิดลำดับโดยบทพยัญชนะที่สืบทอดกันมาไม่ดี แม้บรรพแห่งพยัญชนะที่สืบทอดกันมาไม่ดี ก็เป็นการสืบทอดขยายความไม่ดี นี่เป็นธรรมประการที่ ๑ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสังฆกรรม

๒. เป็นผู้ว่ายาก ประกอบด้วยธรรมเครื่องทำความเป็นผู้ว่ายาก ไม่อดทน ไม่รับคำพราสอนโดยเคารพ นี่เป็นธรรมประการที่ ๒ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสังฆกรรม

๓. เป็นพหูสูตร เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรมทรงวินัย ทรงมาติกา ไม่ถ้อยทอดสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ เมื่อภิกษุเหล่านั้นล่วงลับไป สูตรก็ขาดรากฐาน ไม่มีที่พึ่งอาศัย นี่เป็นธรรมประการที่ ๓ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญไปแห่งสังฆกรรม

๔. เป็นเถระ เป็นผู้มักมาก เป็นผู้ย่อหย่อน เป็นผู้ในโอกกมนธรรม ทอดธุระ ในปวิเวก ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง หมู่คนรุ่นหลังพากันตามอย่างภิกษุผู้เป็นเถระเหล่านั้น แม้หมู่คนรุ่นหลังนั้นก็เป็นผู้มักมาก เป็นผู้ย่อหย่อน เป็นผู้ในโอกกมนธรรม ทอดธุระในปวิเวก ไม่ปรารภความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง นี่เป็นธรรมประการที่ ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสังฆกรรม^{๕๗} จากพระพุทธพจน์ที่นำมากล่าวนี้ทำให้ทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงภิกษุว่าเป็นผู้มีส่วนทำให้พระสังฆกรรมเสื่อมเหมือนกัน

พระพุทธดำรัสที่เกี่ยวกับการบวชของพระนางมหาปชาบดีโคตรมีและพุทธพจน์ที่กล่าวถึงความเสื่อมของพระสังฆกรรมทั้งหมดได้ให้ความชัดเจน ๒ ประเด็นคือ สาเหตุแห่งความเสื่อมและบุคคลที่ทำให้เสื่อม

๑. สาเหตุแห่งความเสื่อมคือ สตรีมาบวช(โดยไม่ได้อนุญาตครุธรรมไว้), บุคคลไม่ปฏิบัติตามสติปัญญา ๔, ภิกษุเรียนและสืบทอดพระพุทธพจน์ผิด, ภิกษุเป็นคนที่ว่ายากสอนยาก, ภิกษุเรียนธรรมวินัยมาแล้วไม่ถ้อยทอด, ภิกษุเป็นเถระที่มักมาก ประพฤติย่อหย่อน ไม่สนใจในที่สุด ไม่บำเพ็ญสมณธรรม

๒. บุคคลที่ทำให้เสื่อมคือ ภิกษุ, ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

สรุป

พระพุทธดำรัสต่อพระอานนทีก่อนการบวชของพระนางปชาบดี เป็นพุทธพจน์ พระองค์ทรงทราบเหตุแห่งความเสื่อมอันเนื่องมาจากสตรีเข้ามาบวชด้วยสัตัพพญัตติกรรม จึงทรงแก้ไขด้วยการบัญญัติครุธรรม ๘ ประการ ดังนั้นพระสังฆกรรมจึงตั้งอยู่ได้นานต่อมา ๒,๕๕๑ ปี และพุทธดำรัสนี้ ไม่ขัดกับพุทธดำรัสในพระสูตรอื่นๆที่ตรัสถึงสาเหตุแห่งความเสื่อม เพราะการที่พระสังฆกรรมจะเสื่อมมีหลายสาเหตุตามที่กล่าวแล้ว ขึ้นอยู่กับประเด็นที่ว่าเสื่อมเร็วหรือเสื่อมช้า และบุคคลที่ทำให้เสื่อมก็คือคนอยู่ภายในองค์กรสงฆ์คือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา ความเสื่อมที่จะเกิดจากสตรีนั้นพระพุทธเจ้าแก้ไขแล้วด้วยการ

^{๕๗} อง.จตุกก.(บาลี)๒๑/๑๖๐/๑๖๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๐/๒๒๓-๒๒๕.

บัญญัติธรรม ๘ ประการไว้ ส่วนความเสื่อมอันเนื่องมาจากสาเหตุอื่นนั้นเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัทที่ต้องรับผิดชอบร่วมกันและช่วยกันแก้ไขสืบไป

รายงานผลการวิจัย

ปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา ของนักเรียนโรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

ประพนธ์ ชูจำปา

เวรณี กรีทอง

พาสนา จุลรัตน์

บทนำ

สภาพสังคมไทยในปัจจุบันกำลังประสบกับปัญหาวิกฤตทางด้านศีลธรรม ด้วยสภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำ จึงทำให้ประชาชนมุ่งเน้นเฉพาะการดำรงชีวิต และการแสวงหารายได้ด้วยวิธีการที่ไม่เหมาะสม จนละเลยการพัฒนาคุณภาพทางด้านจิตใจ และการกระทำที่ถูกต้อง ดังที่ปรากฏตามสื่อต่างๆ เช่น มีข่าวอาชญากรรม การปล้นจี้ชิงทรัพย์ กระทำอนาจาร ล่อลวงข่มขืน รวมทั้งเด็กและเยาวชนของชาติต่างหลงใหลในกระแสบริโภคนิยม เสพสิ่งเสพติด มีพฤติกรรมทางเพศที่ไม่เหมาะสม เป็นต้น

จากปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย และจากการเปลี่ยนแปลงบริบทแห่งการพัฒนาของประเทศที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในปัจจุบัน ในขณะที่ทุกภาคส่วนยังคงมุ่งเน้นแข่งขันทางด้านเศรษฐกิจ และด้านวัตถุ จนกลายเป็นวัตถุนิยม ส่วนด้านคุณธรรมจริยธรรมถูกละเลย เป็นผลให้คนในสังคมไทยห่างไกลศาสนา ปัญหาด้านการขาดคุณธรรม จริยธรรมในตัวของเด็กและเยาวชนในสังคมไทยปัจจุบัน จึงเป็นปัญหาระดับชาติที่น่าเป็นห่วงอย่างยิ่ง เป็นสัญญาณบอกเหตุอย่างชัดเจนว่าพัฒนาสังคมไทยต่อจากนี้ไป จะต้องพัฒนาในเชิงรุกในทุกด้าน โดยเฉพาะการนำมิติทางศาสนาไปสู่การปฏิบัติในวิถีชีวิตของประชาชนอย่างเร่งด่วน และเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 10 ได้ให้ความสำคัญในเรื่องยุทธศาสตร์การเสริมสร้างทุนทางสังคม เพื่อการพัฒนาประเทศในการเพิ่มคุณภาพและศักยภาพคน มุ่งเน้นการพัฒนาจิตใจ คุณธรรมจริยธรรมของคนในสังคม (กรมการศาสนา. 2550: คำนำ) และปรากฏในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 หมวด 5 ว่าด้วยแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ มาตรา 73 รัฐต้องให้ความอุปถัมภ์และคุ้มครองพระพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ส่งเสริมความเข้าใจอันดีและความสามัคคีระหว่างศาสนิกชนของทุกศาสนา รวมทั้งสนับสนุนการนำหลักธรรมของศาสนามาใช้เพื่อเสริมสร้างคุณธรรมและพัฒนาคุณภาพชีวิต (สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา. 2545: 49)

ในอดีตบทบาทของศาสนากับการศึกษามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาโดยตลอด แต่เดิมนั้นการศึกษาและพุทธศาสนาเป็นเรื่องเดียวกันที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน วัดก็คือ โรงเรียน และโรงเรียนก็คือ วัด

พระภิกษุสามเณรก็คือ ครู และครูก็คือ พระ ปัจจุบัน สถาบันศาสนา และการศึกษาเริ่มแยกออกจากกัน ความสัมพันธ์ซึ่งเคยมีอยู่เดิมกลับลดน้อยลงลงอย่างน่าเป็นห่วง ส่งผลถึงคุณธรรม จริยธรรมซึ่งควรจะมีในเยาวชนของชาติลดลงเช่นกัน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 โดยมาตรา 81 ได้กำหนดเป้าหมายและวัตถุประสงค์ชัดเจนว่า การจัดการศึกษาอบรมต้องให้เกิดความรู้คู่คุณธรรม ดังนั้น พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 จึงได้บัญญัติไว้ชัดเจนเช่นเดียวกันว่าการจัดการศึกษาเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นคนที่สมบูรณ์ ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม ในอนาคต วัดคือ หน่วยปฏิบัติที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา ดังนั้น โดยนัยของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ วัดจะมีลักษณะเป็น 3 ส่วน คือ 1. วัดกลับมาทำหน้าที่เป็นโรงเรียน เพราะวัด คือโรงเรียนจัดการเรียนการสอนโดย ระบบโรงเรียน 2. วัด คือ ศูนย์การเรียนรู้ที่สามารถให้ความรู้วิชาศีลธรรม จริยธรรมทั้งภาคปริยัติ และปฏิบัติ ครูคือพระ หรือ พระอาจเป็นครูพระที่ไปสอนวิชาศีลธรรมในโรงเรียนได้ 3. วัด คือ แหล่งเรียนรู้ที่ให้ความรู้แก่ผู้เรียนทุกเพศ ทุกวัย ซึ่งเรียกว่า เป็นการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในการพัฒนาคนให้มีความรู้คู่คุณธรรมตามเจตนารมณ์แห่งรัฐธรรมนูญ และพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 นั้น วัด และคณะสงฆ์จะมีบทบาทมากที่สุด หากได้ร่วมมือกันเพื่อพัฒนาระบบการจัดการเรียนการสอนตามเจตนารมณ์ดังกล่าวข้างต้นแล้ว การศึกษาของชาติจะทำให้คนไทยเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ คุณธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ดังบัญญัติไว้ในมาตรา 6 แห่งพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. 2551: ออนไลน์)

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมหรือที่เรียกกันว่า “นักธรรม” เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2435 ตามพระดำริของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นการศึกษาพระธรรมวินัยในภาษาไทย สำหรับสอนภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศวิหารเป็นครั้งแรก ต่อมา พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ทรงพิจารณาเห็นว่า การศึกษานักธรรมมิได้เป็นประโยชน์ต่อภิกษุสามเณรเท่านั้น แม้ผู้ที่ยังครองฆราวาสวิสัยก็จะได้ประโยชน์จากการศึกษานักธรรมด้วย โดยเฉพาะสำหรับเหล่าข้าราชการครู จึงทรงตั้งหลักสูตรนักธรรมสำหรับฆราวาสขึ้น เรียกว่า “ธรรมศึกษา” มีครบทั้ง 3 ชั้น คือ ธรรมศึกษาชั้นตรี โท และเอก ซึ่งมีเนื้อหาเช่นเดียวกับหลักสูตรนักธรรมของภิกษุสามเณร เว้นแต่วินัยบัญญัติที่ทรงกำหนดใช้เบญจศีลเบญจธรรม และอุโบสถศีลแทน ได้เปิดสอบธรรมศึกษาชั้นตรีเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2472 และเปิดสอบครบทุกชั้นในเวลาต่อมา มีฆราวาสทั้งหญิง และชายเข้าสอบเป็นจำนวนมาก นับเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. 2550: 269-271)

ปัจจุบันมีผู้ให้ความสนใจในการเรียนธรรมศึกษามากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเด็ก เยาวชน นิสิต นักศึกษา ข้าราชการ พนักงานของรัฐ และเอกชน ทั้งใน และต่างประเทศ ซึ่งเป็นนิมิตหมายที่ดีของการเผยแผ่พุทธธรรมผ่านธรรมศึกษา การเรียนจะบังเกิดผลต่อเมื่อมีการนำหลักธรรม และความรู้ไปปรับใช้ในชีวิตรประจำวันให้ได้ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด รวมทั้งนักเรียนธรรมศึกษายังได้ชื่อว่าเป็นบุคคลที่เป็นผู้รับและสืบสานมรดกแห่งหลักธรรมทางพุทธศาสนา จึงควรพิจารณาตนเองว่ามีความรู้ในเรื่องราวที่เกี่ยวกับพุทธศาสนามากน้อยเพียงใด การเรียนธรรมศึกษาจะทำให้เรามีความเป็นชาวพุทธที่สมบูรณ์ขึ้นทั้งกายและใจ ซึ่งจะเป็นส่วนหนึ่งในการช่วยขัดเกลาผู้คนให้เห็นความสำคัญในการทำความดี เพื่อสร้างบ้านเมือง

ของเราให้เป็นสังคมสันติต่อไป เมื่อชาวพุทธทุกคนมีโอกาสได้ศึกษาจะทำให้ความสับสนวุ่นวายของสังคม และโยหาคณธรรมอย่างเช่นปัจจุบันนี้ลดน้อยลง (พระพรหมมุนี. 2550: ออนไลน์)

จากการที่ผู้วิจัยเป็นนักเรียนธรรมศึกษาชั้นเอก ได้ไปสัมภาษณ์ หัวหน้างานข้อมูล ฝ่ายสถิติ สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวงพบว่า จำนวนนักเรียนผู้สมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาทั่วประเทศ มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นทุกปี โดยในปีการศึกษา 2550 ซึ่งเป็นปีมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมพรรษา 80 พรรษา 5 ธันวาคม 2550 สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้วิจัยโครงการ “สร้างความดี ด้วยธรรมศึกษา เฉลิมพระเกียรติ” โครงการนี้สืบเนื่องมาจากทางมหาเถรสมาคม มีมติให้สำนักงานพระพุทธศาสนาดำเนินงานส่งเสริมให้ปีพ.ศ. 2550 เป็นปีแห่งการนำหลักธรรมศึกษาไปทำความดี โดยมีนักเรียนสมัครสอบธรรมสนามหลวง ธรรมศึกษาชั้นตรี โท และเอก ทั่วประเทศ รวมทั้งสิ้น 1,618,252 คน เข้าสอบจำนวน 1,290,062 คน สอบได้จำนวน 724,308 คน คิดเป็นร้อยละ 56.15 (พระครูปลัดเมธาวัฒน์. 2551: สัมภาษณ์)

โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ดำเนินการจัดการเรียนการสอนในหลักสูตรธรรมศึกษา ของสำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง มาตั้งแต่ปีการศึกษา 2528 และในปีการศึกษา 2551 ผู้วิจัยได้สมัครเข้าเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาชั้นเอก ได้สังเกตเพื่อนนักเรียนร่วมชั้นเรียน พบว่า นักเรียนตั้งใจเรียน เข้าชั้นเรียนอย่างสม่ำเสมอ และหมั่นซักถามความรู้จากพระอาจารย์ ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พระอาจารย์ผู้สอน พบว่า มีจำนวนนักเรียนผู้สมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี เพิ่มขึ้นในรอบ 3 ปี นักเรียนส่วนใหญ่มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ตั้งใจเรียน เอาใจใส่ในการเรียน ขยันทำการบ้าน และคอยติดตามการเรียนอยู่เสมอ โดยในปีการศึกษา 2549 มีนักเรียนสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา รวมทั้งสิ้น 426 คน เข้าสอบจำนวน 222 คน สอบได้จำนวน 221 คน คิดเป็นร้อยละ 99.5 ปีการศึกษา 2550 มีนักเรียนสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา รวมทั้งสิ้น 475 คน เข้าสอบจำนวน 249 คน สอบได้จำนวน 246 คน คิดเป็นร้อยละ 98.78 และปีการศึกษา 2551 มีนักเรียนสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา จำนวนทั้งสิ้น 594 คน (พระมหาสุรสิทธิ์ วรสิทธิ์. 2551: สัมภาษณ์) จึงทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาว่าปัจจัยใดที่เป็นสาเหตุให้นักเรียนมีความตั้งใจเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

ผู้วิจัยจึงได้สำรวจข้อมูลเบื้องต้นกับนักเรียนธรรมศึกษาชั้นตรี โท และเอก โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี จำนวน 77 คน จากจำนวนนักเรียนทั้งสิ้น 594 คน คิดเป็นร้อยละ 13 จำแนกเป็นนักเรียนธรรมศึกษาชั้นตรี จำนวน 44 คน นักเรียนธรรมศึกษาชั้นโท จำนวน 21 คน และนักเรียนธรรมศึกษาชั้นเอก จำนวน 12 คน โดยใช้คำถามปลายเปิดเกี่ยวกับเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

จากผลการสำรวจข้อมูลเบื้องต้น สรุปได้ว่า นักเรียนธรรมศึกษาชั้นตรี โทและเอก ปีการศึกษา 2551 โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย มีศรัทธาในพระรัตนตรัย เห็นคุณค่าประโยชน์ของการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา มีความตั้งใจ และขยันหมั่นเพียรในการเรียน จะนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตรประจำวัน และเผยแผ่ความรู้ทางพระพุทธศาสนาให้ผู้อื่น ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการที่นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา ดังที่ ล้วน สายยศ และอังคณา สายยศ (2543: 54) กล่าวว่า เจตคติหรือทัศนคติ ถือว่าเป็นความรู้สึกเชื่อ ศรัทธา ต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด จนเกิดความพร้อมที่จะแสดงการกระทำ

ออกมา ซึ่งอาจจะไปในทางดีหรือไม่ดีก็ได้ เจตคติยังไม่เป็นพฤติกรรมแต่เป็นตัวการที่จะทำให้เกิดพฤติกรรม ดังนั้น เจตคติจึงเป็นคุณลักษณะของความรู้สึกที่ซ่อนเร้นอยู่ภายในใจ ซึ่งสอดคล้องกับสุรางค์ ไคว์ตระกูล (2550: 366) ที่กล่าวว่า ทศนคติเป็นอวิชฌาสัย (Disposition) หรือแนวโน้มที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมสนองตอบต่อสิ่งแวดล้อมหรือสิ่งเร้าซึ่งอาจจะเป็นได้ทั้งคน วัตถุ สิ่งของ หรือความคิด (Ideas) เจตคติอาจจะเป็นบวกหรือลบ ถ้าบุคคลมีเจตคติบวกต่อสิ่งใดก็จะมีพฤติกรรมที่จะเผชิญกับสิ่งนั้น และถ้ามีเจตคติบวกต่อการเรียน ก็จะทำให้การเรียนรู้นี้มีประสิทธิภาพด้วย

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

ความมุ่งหมายของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งความมุ่งหมายของการวิจัย ดังนี้

1. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยด้านส่วนตัว ด้านครอบครัว และด้านสภาพแวดล้อมทางการเรียน กับเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี
2. เพื่อศึกษาปัจจัยด้านส่วนตัว ด้านครอบครัว และด้านสภาพแวดล้อมทางการเรียนที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี
3. เพื่อสร้างสมการพยากรณ์เจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียนโรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

ความสำคัญของการวิจัย

ผลการวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้บริหาร และคณะพระอาจารย์ โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบในการกำหนดนโยบายเกี่ยวกับการวางแผน และการส่งเสริมการจัดการเรียนการสอนในหลักสูตรธรรมศึกษา เพื่อให้เหมาะสมกับนักเรียน

ขอบเขตของการวิจัย

ประชากร

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นนักเรียนที่เรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ปีการศึกษา 2551 มีจำนวนรวมทั้งสิ้น 594 คน ประกอบด้วย นักเรียนธรรมศึกษาชั้นตรี จำนวน 380 คน นักเรียนธรรมศึกษาชั้นโท จำนวน 110 คน และนักเรียนธรรมศึกษาชั้นเอก จำนวน 104 คน

กลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นนักเรียนที่เรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ปีการศึกษา 2551

จำนวน 297 คน ประกอบด้วย นักเรียนที่เรียนธรรมศึกษาชั้นตรี จำนวน 190 คน นักเรียนที่เรียนธรรมศึกษาชั้นโท จำนวน 55 คน และนักเรียนที่เรียนธรรมศึกษาชั้นเอก จำนวน 52 คน ซึ่งได้มาโดยวิธีการสุ่มแบบแบ่งชั้น (Stratified Random Sampling) จากประชากรที่ระดับความเชื่อมั่นร้อยละ 95 (Yamane, 1967: 886-887) โดยใช้ระดับชั้นเป็นชั้น (Strata)

สมมติฐานในการวิจัย

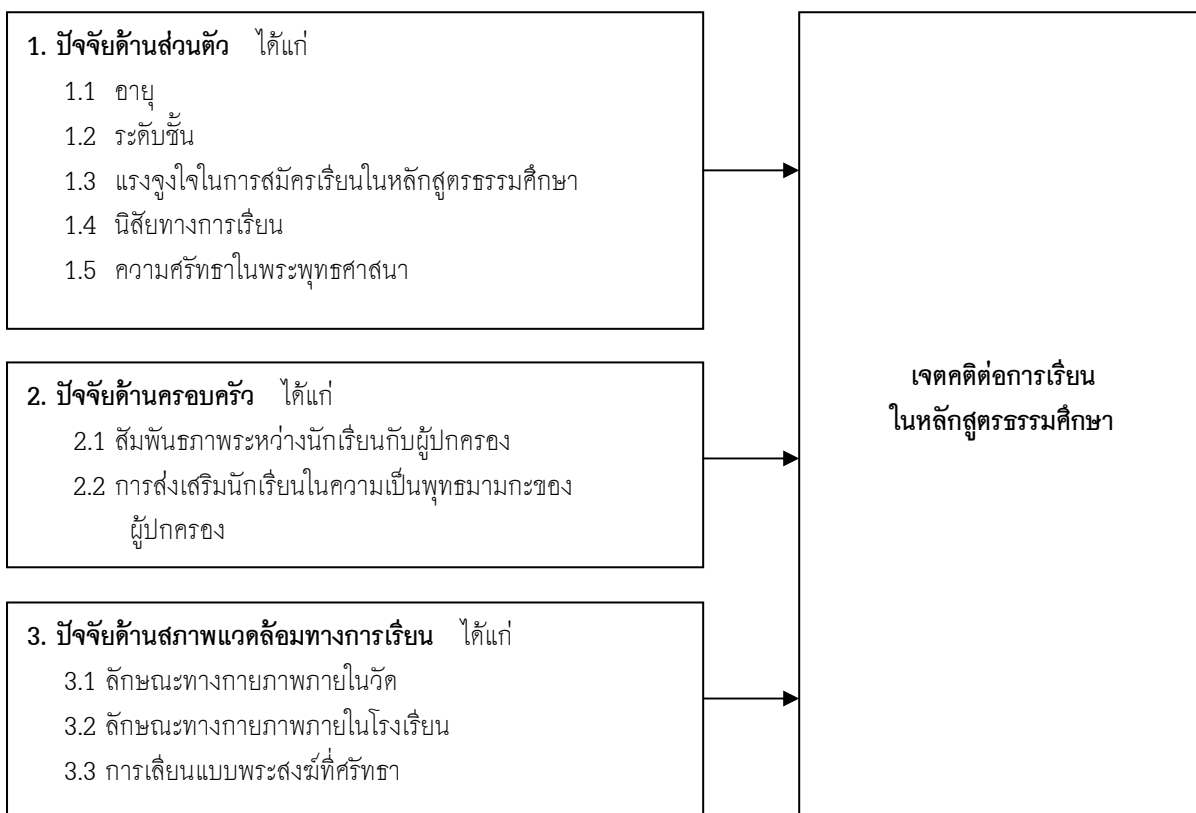
1. ปัจจัยด้านส่วนตัว ด้านครอบครัว และด้านสภาพแวดล้อมทางการเรียน มีความสัมพันธ์กับเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

2. ปัจจัยด้านส่วนตัว ด้านครอบครัว และด้านสภาพแวดล้อมทางการเรียนส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ตัวแปรอิสระ

ตัวแปรตาม

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นแบบสอบถามปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ซึ่งแบ่งออกเป็น 10 ตอน ดังนี้

- ตอนที่ 1 แบบสอบถามข้อมูลส่วนตัว ได้แก่ อายุ และระดับชั้น
- ตอนที่ 2 แบบสอบถามแรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา
- ตอนที่ 3 แบบสอบถามนิสัยทางการเรียน
- ตอนที่ 4 แบบสอบถามความศรัทธาในพระพุทธศาสนา
- ตอนที่ 5 แบบสอบถามสัมพันธภาพระหว่างนักเรียนกับผู้ปกครอง
- ตอนที่ 6 แบบสอบถามการส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครอง
- ตอนที่ 7 แบบสอบถามลักษณะทางกายภาพภายในวัด
- ตอนที่ 8 แบบสอบถามลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียน
- ตอนที่ 9 แบบสอบถามการเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธา
- ตอนที่ 10 แบบสอบถามเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลตามลำดับ ดังนี้

1. ผู้วิจัยนำหนังสือขอความอนุเคราะห์เพื่อการวิจัยจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ไปยื่นต่อพระอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี เพื่อขออนุญาตเก็บรวบรวมข้อมูล
2. ผู้วิจัยนำแบบสอบถามปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา ไปเก็บรวบรวมข้อมูลกับนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่าง ในระหว่างวันที่ 9 – 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2551 จำนวน 297 ฉบับ ได้รับคืนมาจำนวน 238 ฉบับ คิดเป็นร้อยละ 80.13
3. ผู้วิจัยนำแบบสอบถาม จำนวน 238 ฉบับ ที่นักเรียนตอบมาตรวจสอบความสมบูรณ์ของแบบสอบถาม ผลปรากฏว่าสมบูรณ์ทุกฉบับ จากนั้นจึงนำมาตรวจให้คะแนนตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ และนำข้อมูลมาวิเคราะห์ทางสถิติต่อไป

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า :-

ปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 มี 5 ปัจจัย โดยเรียงลำดับจากปัจจัยที่ส่งผลมากที่สุดไปหาปัจจัยที่ส่งผลน้อยที่สุด ได้แก่ การเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธา (X_{12}) ลักษณะทางกายภาพภายในวัด (X_{10}) แรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา (X_5) การส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครอง (X_9) และลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียน (X_{11}) ซึ่งปัจจัยทั้ง 5 ปัจจัยนี้ สามารถร่วมกันอธิบายความแปรปรวนของเจตคติต่อการเรียนใน

หลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ได้ร้อยละ 55.70

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยอภิปรายผลได้ดังนี้

ปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 มี 5 ปัจจัย โดยเรียงลำดับจากปัจจัยที่ส่งผลมากที่สุดไปหาปัจจัยที่ส่งผลน้อยที่สุด ได้แก่ การเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธา (X_{12}) ลักษณะทางกายภาพภายในวัด (X_{10}) แรงงูใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา (X_8) การส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครอง (X_9) และลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียน (X_{11}) อภิปรายผลได้ดังนี้

1. การเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธา เป็นปัจจัยอันดับแรกที่สุดที่ส่งผลกระทบต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 แสดงว่า นักเรียนมีการเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธามาก ทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เป็นอันดับแรก ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงอยู่ในฐานะครูผู้ประเสริฐอันเป็นที่เคารพสักการะของทั้งมนุษย์ และเทวดาทั้งหลาย พร้อมทั้งเป็นต้นแบบทางศีลธรรมที่งดงามของเหล่าพุทธศาสนิกชนทั้งปวง ดังที่ พระภควาณาวิริยคุณ (2545: 160) กล่าวว่า สิ่งที่ดีที่สุดในหลายสิ่งจะต้องตระหนักก็คือ คนเราทุกคนจำเป็นต้องมีความรู้ทั้งทางโลก และทางธรรม จึงจะสามารถดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสงบสุข ไม่เบียดเบียนกัน และมีความเจริญก้าวหน้าความรู้ทางโลก จำเป็นต้องมีครูบาอาจารย์เป็นผู้อบรมสั่งสอนชี้แนะฉันใด ความรู้ทางธรรมก็ฉันนั้น จำเป็นต้องมีครูบาอาจารย์อบรมสั่งสอนชี้แนะเช่นเดียวกัน ซึ่งครูบาอาจารย์ที่ทรงภูมิรู้ทางธรรมส่วนใหญ่ก็คือ พระภิกษุสงฆ์ และสุวรงค์ โคว์ตระกูล (2550: 243) กล่าวว่า คุณลักษณะของตัวแบบมีอิทธิพลต่อการแสดงพฤติกรรมเหมือนตัวแบบของผู้เรียน พฤติกรรมเสริมสร้างสังคม และทำลายสังคม ก็เรียนรู้จากการสังเกตเป็นส่วนมาก รวมทั้งสิ่งที่เขื่อนามธรรมต่าง ๆ และทัศนคติ จึงต้องระลึกเสมอว่าการเรียนรู้ด้วยการเลียนแบบเกิดขึ้นเสมอ

ผลการวิจัยครั้งนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของ ณพรัตน์ ไกรบรมวงศ์ (2545: 60-61) ที่ได้ศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเข้ามาบรรพชาอุปสมบท : ศึกษาเฉพาะกรณี พระนิสิตนักศึกษาชั้นปีที่ 1-4 มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า ข้อวัตรปฏิบัติที่น่าเลื่อมใสของพระในวัด มีอิทธิพลต่อการเข้ามาบรรพชาอุปสมบทของพระนิสิตนักศึกษา ชั้นปีที่ 1-4 มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังนั้น นักเรียนที่มีการเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธามาก จึงทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

2. ลักษณะทางกายภาพภายในวัด เป็นปัจจัยอันดับที่สองที่ส่งผลกระทบต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 แสดงว่า การมีลักษณะทางกายภาพภายในวัดดี ทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เป็นอันดับที่สอง ทั้งนี้เพราะสภาพแวดล้อมภายในวัดได้รับการเอาใจใส่ และดูแลรักษาเป็นอย่างดี ทำให้มีบรรยากาศการเรียนรู้ที่ดีมีประสิทธิภาพ และช่วยสร้างแรงงูใจในการเรียนแก่นักเรียน ทำให้นักเรียนมีความสุขที่ได้มาเรียนใน

หลักสูตรธรรมศึกษา ดังที่ พระภิกษุญาณวชิรญาณ (2545: 77) กล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพระปัญญาตระหนักรู้ในคุณค่าของสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างดี จึงทรงห้ามพระภิกษุมิให้ทำลายสิ่งแวดล้อมด้วยประการต่าง ๆ ดังจะเห็นจากตัวอย่างสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ดังนี้ ทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุที่ทำให้ต้นไม้ตาย ปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุที่เฝ้าป่า และถ่ายทอดจากระ บัสดาวะหรือบัวบนน้ำลายลงบนของเขียว (ต้นไม้) ลงในน้ำ และจากพุทธประวัติ เราย่อมทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทับอยู่อย่างใกล้ชิดกับสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติอย่างแท้จริง นับตั้งแต่ การประสูติ การเสด็จออกบรรพชา การตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทั้งหมดนี้ย่อมมีนัยแสดงว่า สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติที่ดีพร้อมนั้น สามารถอำนวยความสะดวกทั้งทางกาย และใจให้แก่มนุษย์ และสอดคล้องกับ พระสุตฺตวรรณ (2541: 242) ที่กล่าวว่า กิจกรรมในด้านการบำรุงรักษาวัด เป็นสิ่งจำเป็น เพราะ ถ้าวัดมีแบบแปลนแผนผังดี สะอาด ปลอดภัย มีต้นไม้ร่มรื่น บรรยากาศสงบเย็น สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเสนาสนะสัปปายะ คือ สถานที่ที่สะดวกสบายเหมาะสมแก่การศึกษา และปฏิบัติของพระภิกษุสามเณร และประชาชนทั่วไป เป็นการจัดสิ่งแวดล้อมให้ดี เป็นที่เลื่อมใสแก่ผู้ได้เข้าไปในวัดทุกคน ซึ่งการรักษาความสะอาดนั้นนอกจากเป็นหน้าที่ตามพระวินัยแล้ว ยังเป็นระเบียบของหมู่คณะที่จะต้องช่วยกันทำ จะละเลยมิได้

ผลการวิจัยครั้งนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของ วรลิกา อังกูร (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. 2548: 153; อ้างอิงจาก วรลิกา อังกูร. 2548) ที่ได้ศึกษารูปแบบการจัดการศึกษา และเผยแผ่ศาสนาธรรมของวัดในพระพุทธศาสนา: ศึกษากรณีแหล่งการเรียนรู้ของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า องค์ประกอบของความสำเร็จในการจัดวัดให้เป็นแหล่งการเรียนรู้ของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร ประการหนึ่ง คือ ความพร้อมในด้านต่าง ๆ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร มีความพร้อมในด้านลักษณะทางกายภาพ มีการแบ่งแยกสัดส่วนของเขตพุทธาวาส และสังฆาวาสอย่างชัดเจน และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาชัยนาท อรรถบุตร (2542: 43-44) ที่ได้ศึกษาแรงจูงใจในการเข้าวัดของคนไทยที่นับถือศาสนาพุทธ: ศึกษากรณีวัดกัลยาณมิตรวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยด้านความสงบ ร่มรื่น สวยงามในบริเวณวัด ส่งผลต่อแรงจูงใจในการเข้าวัดกัลยาณมิตรวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ดังนั้น การมีลักษณะทางกายภาพภายในวัดที่ดี จึงทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

3. แรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เป็นปัจจัยอันดับที่สามที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 แสดงว่า การที่นักเรียนมีแรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษามาก ทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เป็นอันดับที่สาม ทั้งนี้เพราะ แรงจูงใจเป็นพลังผลักดันที่ทำให้นักเรียนมีความสนใจ และตั้งใจที่จะศึกษาเล่าเรียนให้ประสบผลสำเร็จ ดังที่ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (2550: ออนไลน์) กล่าวว่า การให้เด็กและเยาวชนได้เรียนธรรมศึกษาตรี โท และเอก เป็นสิ่งที่ดี เพราะเมื่อบุคคลเข้าใจในพระพุทธศาสนาแล้วก็จะสามารถนำมาปรับใช้กับการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี รวมทั้งจะสร้างประโยชน์สุขตามความเหมาะสมกับการปฏิบัติ ขณะเดียวกันก็เป็นเรื่องที่น่ายินดีที่กระทรวงศึกษาธิการจะมีการบันทึกผลการสอบธรรมศึกษาของนักเรียนลงในหลักฐานการศึกษาด้วย ซึ่งจะ使得เด็กและเยาวชนมีความอดุสหาหะที่จะศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนมากขึ้น

ผลการวิจัยครั้งนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของ เปี่ยมสุวรรณ (2547: 109) ที่ได้ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อแรงงูใจในการเล่นเปียโนให้ได้เกณฑ์มาตรฐานชั้นสูงของผู้เรียนเปียโนในสถาบันดนตรีเอกชน กรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า ทักษะคิดต่อการเล่นเปียโนส่งผลต่อแรงงูใจในการเล่นเปียโนให้ได้เกณฑ์มาตรฐานชั้นสูง และสอดคล้องกับงานวิจัยของ ทิพาพร สุจาวี (2551: 133) ที่ได้ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการฝึกประสบการณ์วิชาชีพของนักศึกษา โปรแกรมวิชาภาษาอังกฤษ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม ผลการวิจัยพบว่า แรงงูใจในการฝึกประสบการณ์วิชาชีพส่งผลต่อประสิทธิภาพการฝึกประสบการณ์วิชาชีพของนักศึกษา โปรแกรมวิชาภาษาอังกฤษ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม ดังนั้น นักเรียนที่มีแรงงูใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษามาก จึงทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

4. การส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครอง เป็นปัจจัยอันดับที่สี่ที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 แสดงว่า การส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครองมาก ทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เป็นอันดับที่สี่ ทั้งนี้เพราะ ผู้ปกครองเป็นผู้ที่ใกล้ชิดกับนักเรียนมากที่สุด จึงเป็นผู้ที่มีบทบาทหน้าที่สำคัญในการปลูกฝังศีลธรรมขั้นพื้นฐานให้แก่เด็กนักเรียนได้โดยตรง เพื่อให้เด็กนักเรียนมีความรู้ ความเข้าใจ และสามารถปฏิบัติตนได้ถูกต้องในการทำหน้าที่ของชาวพุทธที่ดี โดยให้ศีลธรรมได้เข้าไปอยู่ในใจนักเรียน เป็นเสมือนภูมิคุ้มกันที่คอยปกป้องให้ปลอดภัยจากโรคร้ายต่าง ๆ ที่มารบกวน กล่าวคือสามารถตัดใจจากการประพฤติดังกล่าว วาจา และใจได้เด็ดขาด และมีกำลังใจที่อาจหาญ ไร้เรง และมุ่งมั่นที่จะทำความดีให้เต็มทีทุกครั้งเมื่อมีโอกาส จนเกิดเป็นนิสัยที่ดีประจำตัว ดังที่ พระภิกษุอาภิวรรณ (2546: 188-189) กล่าวว่า การปลูกฝังสมาธิให้แก่วัยรุ่น ๆ นั้น เป็นหน้าที่รับผิดชอบสำคัญยิ่งของพ่อแม่ทุกคน มิใช่ปล่อยให้เขาเป็นภาระหน้าที่ของผู้อื่น หรือพี่เลี้ยง แม้ครูอาจารย์ที่โรงเรียนของลูก ผู้เป็นพ่อแม่เพียงตระหนักเสมอว่า ตนมีลูกเพียงสองสามคน ถ้ายังไม่สามารถจะอบรมบ่มนิสัยลูกให้เป็นคนดีมีสมาธิได้แล้ว จะหวังให้ครูอาจารย์ที่โรงเรียนของลูก ซึ่งต้องดูแลรับผิดชอบเด็กนักเรียนเป็นจำนวนมากสามารถทำหน้าที่อบรมบ่มนิสัยเด็ก ๆ ได้ดีกว่าผู้เป็นพ่อแม่ของเด็กได้อย่างไร ดังนั้น ผู้เป็นพ่อแม่จะต้องได้รับการปลูกฝังอบรมให้เข้าใจว่าตนมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการส่งเสริมผู้คนให้ไปสวรรค์ หรือผลักดันให้ไปลงนรก นั่นคือ ลูกจะเป็นสมาธิ หรือมีจิตสมาธิ ล้วนขึ้นอยู่กับการทำหน้าที่ และการทำตัวเป็นตัวอย่างของผู้เป็นพ่อแม่เป็นสำคัญ ดังนั้น การส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครองมาก จึงทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

5. ลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียน เป็นปัจจัยอันดับที่ห้าที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 แสดงว่า การมีลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียนดี ทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เป็นอันดับที่ห้าซึ่งเป็นอันดับสุดท้าย ทั้งนี้เพราะ โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย มีสภาพแวดล้อมการเรียนรู้ที่ดี จึงช่วยเสริมสร้างบรรยากาศการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพได้ อาคารเรียนเป็นอาคารคอนกรีตสีขาว 2 ชั้น จำนวน 6 หลังเรียงแถวเป็นแนวเดียวกัน โดยมีรายละเอียด ดังนี้ อาคาร 1 ชั้นล่างเป็นสำนักงานของโรงเรียนพระปริยัติธรรม และห้องพักพระอาจารย์ เป็นที่ติดต่อกับวัดบวรนิเวศวิหาร เอกสารประกอบการเรียน

ติดต่อบริการและสิ่งการบ้าน ชั้นบน เป็นห้องอบรมคอมพิวเตอร์ ห้องถ่ายทำรายการออกทางโทรทัศน์ ช่องดีเอ็มซี และสำนักงานของแผนกต่าง ๆ อาคาร 2 เป็นอาคารเอนกประสงค์ ชั้นล่างเป็นโถงกว้าง ชั้นบนเป็นห้องขนาดใหญ่ติดเครื่องปรับอากาศ ใช้เป็นห้องปฏิบัติธรรม ประชุม อบรม หรือประกอบพิธีกรรม เช่น พิธีไหว้ครู เป็นต้น อาคาร 3-5 เป็นอาคารเรียน มีห้องเรียนขนาดเหมาะสมกับจำนวนนักเรียน ภายในห้องเรียนมีอากาศถ่ายเทได้สะดวก อุณหภูมิพอเหมาะ แสงสว่างเพียงพอ มีความสะอาด และจัดวางโต๊ะเก้าอี้อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ปราศจากเสียงรบกวน และกลิ่นที่ไม่พึงประสงค์ มีการจัดตกแต่ง และแสดงป้ายนิเทศที่แจ้งข้อมูลประชาสัมพันธ์ให้ความรู้เรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ด้านสื่อการเรียนการสอน มีตำรา และเอกสารประกอบการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา อย่างเพียงพอ และเชื้อต่อการเรียนรู้ของนักเรียนเป็นอย่างดี กล่าวคือ มีอุปกรณ์การเรียนการสอนที่ทันสมัย มีคุณภาพ พร้อมใช้งาน และมีปริมาณเพียงพอกับจำนวนนักเรียน และอาคาร 6 เป็นศูนย์วิทยบริการ (ห้องสมุด) มีการให้บริการห้องสมุดที่มีหนังสือ และสื่อการเรียนรู้อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับหลักสูตรธรรมศึกษา เพื่อการค้นคว้าอย่างเพียงพอ โดยพื้นที่รอบอาคารทั้ง 6 หลัง แวดล้อมด้วยต้นไม้ และสวนหย่อม ส่วนบริเวณระหว่างอาคาร มีการจัดวางที่นั่งใต้ต้นไม้ ซึ่งเหมาะสำหรับการอ่านหนังสือ ดังที่สมศักดิ์ บุญบุ (2547: 348-349) ได้กล่าวถึงการจัดสภาพของสถานศึกษาที่สนับสนุนให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักพุทธธรรม และส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาชีวิตไว้ว่า สถานศึกษาควรจัดอาคารสถานที่ สภาพแวดล้อม ห้องเรียน และแหล่งเรียนรู้ที่ส่งเสริมการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา เช่น มีศาลาพระพุทธรูปเด่นเหมาะสมที่จะชวนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัยอยู่เสมอ มีมุมหรือห้องให้ศึกษาพุทธธรรม บริหารจิต เจริญภาวนาอย่างเหมาะสม หรือมากพอที่จะบริการผู้เรียน มีการตกแต่งบริเวณให้เป็นธรรมชาติหรือใกล้เคียงธรรมชาติ ชวนให้มีใจสงบ และส่งเสริมปัญญา เช่น รมควัน มีป้ายนิเทศ ป้ายคุณธรรม คู่มือเสียงต่าง ๆ มีให้อีกที่ก ถ้าเปิดเพลงกระจายเสียงก็พิถีพิถันเลือกเพลงที่ส่งเสริมสมาธิ ประเทืองปัญญา เป็นต้น ดังนั้น การมีลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียนที่ดี จึงทำให้นักเรียนมีเจตคติทางบวกต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะทั่วไป

ผลการวิจัยครั้งนี้ คณะผู้บริหาร คณะพระอาจารย์ผู้สอน เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่าง ๆ รวมทั้งผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับโรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลประกอบการพิจารณาในการกำหนดนโยบายด้านการจัดการเรียนการสอนในโรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี เพื่อให้สามารถดำเนินการจัดการเรียนการสอนได้สอดคล้องกับเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน ดังนั้น คณะผู้บริหาร คณะพระอาจารย์ผู้สอน เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่าง ๆ รวมทั้งผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องจึงควรพิจารณา และส่งเสริมปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ทั้ง 5 ปัจจัย โดยเรียงลำดับจาก ปัจจัยที่ส่งผลมากที่สุดไปหาปัจจัยที่ส่งผลน้อยที่สุด ได้แก่ การเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธา ลักษณะทางกายภาพภายในวัด แรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา การส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครอง และลักษณะทางกายภาพภายในโรงเรียน ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะทั่วไป ดังต่อไปนี้

1.1 คณะผู้บริหารควรส่งเสริมสนับสนุนพระสงฆ์ในความปกครองให้สามารถศึกษาเล่าเรียนทั้งภาคปริยัติ และปฏิบัติ เพื่อพัฒนาความรู้ควบคู่ศิลาจารวัดของพระสงฆ์ให้ถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งจะเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา และเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตนที่ดั่งามของสาธุชนทั้งหมด

1.2 ควรมีการจัดสภาพแวดล้อมภายในวัด ให้สะอาด ร่มรื่น สงบ มีการบริหารจัดการระบบสาธารณูปโภค ตลอดจนระบบสุขาภิบาล ให้เพียงพอกับสาธุชนผู้มาวัด

1.3 ควรมีการประชาสัมพันธ์หลักสูตรธรรมศึกษาผ่านทางวิทยุ โทรทัศน์ และเทคโนโลยีสารสนเทศในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อสร้างแรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา

1.4 พ่อแม่ หรือผู้ปกครองที่ใกล้ชิดกับนักเรียน ควรเป็นแบบอย่างชาวพุทธที่ดี และสนับสนุนให้นักเรียนได้ประพฤติตนตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญสมาธิ

1.5 มีการจัดสภาพแวดล้อมภายในโรงเรียนให้เหมาะสมกับบรรยากาศการเรียนการสอนทางพระพุทธศาสนา ด้วยการจัดตกแต่งภายในห้องเรียน และบริเวณรอบโรงเรียนด้วยป้ายนิเทศที่ให้ความรู้ทางด้านพระพุทธศาสนาซึ่งจะช่วยส่งเสริมนิสัยรักการอ่าน และการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการเรียนรู้ รวมทั้งมีการให้บริการห้องสมุดที่มีหนังสือ และสื่อการเรียนรู้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับหลักสูตรธรรมศึกษา เพื่อการศึกษาค้นคว้าอย่างเพียงพอ

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการวิจัยปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรอื่น ๆ เช่น หลักสูตรพระไตรปิฎกศึกษา หลักสูตรอภิธรรมศึกษา เป็นต้น

2.2 ควรศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาของผู้เรียนในกลุ่มอื่น ๆ เช่น ผู้ต้องขังในทัณฑสถาน พนักงานบริษัท ซีพี ออลล์ จำกัด (มหาชน) เป็นต้น

2.3 ควรนำปัจจัยที่ส่งผลต่อเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษาทั้ง 3 ปัจจัย ได้แก่ การเลียนแบบพระสงฆ์ที่ศรัทธา แรงจูงใจในการสมัครเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา และการส่งเสริมนักเรียนในความเป็นพุทธมามกะของผู้ปกครอง ไปพัฒนาเป็นการวิจัยเชิงทดลอง โดยใช้เทคนิคทางจิตวิทยาเพื่อพัฒนาเจตคติต่อการเรียนในหลักสูตรธรรมศึกษา เช่น กิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ เทคนิคแม่แบบ บทบาทสมมติ การศึกษาบุคคลเป็นรายกรณี เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา. (2550). *ธรรมศึกษาชั้นตรีฉบับปรับปรุงใหม่ที่ประกาศใช้ปัจจุบัน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม กรมฯ.
- ณพรัตน์ ไกรขรวงศ์. (2545). *ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเข้ามาบรรพชาอุปสมบท: ศึกษาเฉพาะกรณีพระนิสิตนักศึกษาชั้นปีที่ 1-4 มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย*. สารนิพนธ์ ศศ.ม. (การบริหารองค์การ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกริก. ถ่ายเอกสาร.
- ทิพาพร สุจาวี. (2551, พฤษภาคม-สิงหาคม). ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการฝึกประสบการณ์วิชาชีพของนักศึกษาโปรแกรมวิชาภาษาอังกฤษ คณะมนุษยศาสตร์ และรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม. *มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม*. 2(2): 133.
- เบญจวรรณ เหมือนสุวรรณ. (2547). *ปัจจัยที่ส่งผลต่อแรงจูงใจในการเล่นเปียโนให้ได้เกณฑ์มาตรฐานขั้นสูงของผู้เรียนเปียโนในสถาบันดนตรีเอกชน กรุงเทพมหานคร*. ปรินิพนธ์ กศ.ม. (จิตวิทยาการศึกษา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระครูปลัดเมธาคณิน (พงษ์ ธนियो). (2551, 15 กรกฎาคม). สัมภาษณ์โดย ว่าที่ร้อยตรี ประพนธ์ ชูจำปา ที่สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง.
- พระภาวนาวิริยคุณ (เผด็จ ทตฺตชีโว). (2545). *คัมภีร์ปฏิรูปมนุษย์*. พิมพ์ครั้งที่ 1. ปทุมธานี: มูลนิธิธรรมกาย.
- พระมหาชัยนาท อรรถบุตร. (2542). *แรงจูงใจในการเข้าวัดของคนไทยที่นับถือศาสนาพุทธ: กรณีศึกษา วัดกัลยาณมิตรวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร*. สารนิพนธ์ ศศ.ม. (การบริหารองค์การ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกริก. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาสุรสิทธิ์ วรสิทฺโธ. (2551, 28 สิงหาคม). สัมภาษณ์โดย ว่าที่ร้อยตรี ประพนธ์ ชูจำปา ที่โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดพระธรรมกาย.
- พระสุธีวรญาณ (ณรงค์ จิตฺตโสภโณ). (2541). *พุทธศาสนปริทรรศน์ : รวมผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ล้วน สายยศ; และอังคณา สายยศ. (2543). *การวัดด้านจิตพิสัย*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น.
- สมศักดิ์ บุญปู. (2547). *พระสงฆ์กับการศึกษาไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. (2550). *เรื่องสอบธรรมของสนามหลวง แผนกธรรม พ.ศ. 2550*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สำนักงานฯ.
- สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา. (2545). *รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540*. กรุงเทพฯ: สำนักประชาสัมพันธ์ สำนักงานฯ.
- สุรางค์ โค้วตระกูล. (2550). *จิตวิทยาการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.